

Soykırımın Mekândaki İz Düşümü Olarak Kentkırım Anlatıları: Bosna Hersek Örneği Üzerinden Belgesel Film Analizi*

Esra Banu Sipahi
Rabia Çakar

Öz: Savaşlar sırasında kentlerin sahip olduğu değerlerin doğrudan hedef alınarak kent halkına zarar verilmesinin yanında kentsel hafızanın da silinmeye çalışılması, soykırımın bir uzantısı olarak değerlendirilmekte ve buna da kentkırım adı verilmektedir. Kavram, ilk kez Bosna Hersek Savaşı sırasında yaşanan yıkımı nitelerek üzere kullanılmıştır. Savaşla ilgili çok sayıda belgesel film çekilmiş ve bu yapımların bir kısmında yaşananlar soykırım olarak nitelendirilmiştir. Bu çalışmada belgesellerde yaşanan kentkırımın varlığına ve boyutlarına yönelik vurgu, içerik analizi yönteminden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanmış toplam 12 belgesel film mercek altına alınarak mekânsal, etnik ve dinsel unsurlara yapılan saldırılar, işitsel ve görsel imgeler aracılığı ile analiz edilmiştir. Çalışmada Türk yapımı belgesellerle diğer belgeseller arasında konunun ele alınış ve aktarılış biçiminde kimi farklılıklar olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca belgesellerin birçoğunda kentkırım olgusu işlenmesine karşın soykırım kavramının yapımlarda daha fazla yer bulduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kentkırım, soykırım, kentsel hafıza, Bosna Hersek, belgesel.

Abstract: During the wars, directly targeting the cities and their values, not only to harm the city dwellers but also to erase the urban memory is considered as an extension of genocide and this is called urbicide. Urbicide was used for the first time to describe the events that took place during the Bosnia and Herzegovina War (1992-2015). Many documentaries about the war have been shot and some of them have been described the events as genocide. This study evaluates the emphasis on the existence and dimensions of urbicide in the documentaries by using the content analysis method. In this context, 12 documentary films which are shot in English and Turkish languages were examined. The spatial, ethnic and religious constituents were analyzed through the audio and visual images that shown in the films were dealt in the study. It has been found that there are differences in the way the subject is handled and conveyed between Turkish-made documentary films and the others. In addition, although in most of the documentaries, urbicide is narrated, it was seen that the concept of genocide takes place more frequently in documentary films.

Keywords: Urbicide, genocide, urban memory, Bosnia and Herzegovina, documentary.

* Bu makale Doç. Dr. Esra Banu Sipahi'nin danışmanlığında tamamlanan *Kentkırım: Bosna-Hersek Örneği Üzerinden Belgesel Film Analizi* başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Çalışmanın gözden geçirilmesi sırasında çok değerli katkılar sunan iletişim uzmanı hocamız Doç. Dr. Nuri Paşa Özer'e teşekkürlerimizle.

@ Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi. dr.esrasipahi@hotmail.com
Necmettin Erbakan Üniversitesi. rabiabaytoz22@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0001-6277-8027>
<https://orcid.org/0000-0003-3320-9081>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0680
insan & toplum, 2023; 13(1): 159-195.
insanvetoplum.org

Başvuru: 23.12.2021
Revizyon: 24.01.2022
Kabul: 01.05.2022
Online Basım: 18.06.2022

Giriş

Yakın tarihin en talihsiz coğrafyalarından biri olan Bosna Hersek'te yaşanan savaş sırasında büyük bir insani drama ve yıkıma tanıklık edilmiş, soykırım dâhil olmak üzere birçok savaş suçu işlenmiştir. Sözü edilen suçlar arasında yer alan kentkırım (*urbicide*), literatüre bu savaşla birlikte girmiş ve “kentsel olanın geri dönüşsüz bir şekilde yok edilmesi” biçiminde somutlaşmıştır. Diğer bir ifade ile kentkırım, savaşın soğuk yüzünün kentlerde ve kentsel hafızada açtığı derin yaranın adıdır.

Kentler savaşlarda zaman zaman yara alır hatta bazen tanınmaz hale gelirler. Askerî hedeflere yönelik gerçekleştirilen saldırılar sırasında birçok sivil yapı ya da kentsel değer de zarar görür. Savaş literatüründe ikincil zarar (*collateral damage*)¹ olarak adlandırılan bu yıkımlardan tarih boyunca çok sayıda kent etkilenmiştir (Abujidi, 2014; Coward, 2004; Karasu, 2008). Kentkırımı uğrayan bir kentte ise doğrudan kentsel mimari, simgesel yapılar, kamusal alanlar ve altyapı hedef alınmakta, kent kasıtlı olarak yok edilmeye çalışılmaktadır. Diğer bir anlatımla kentkırım, diğer saldırılardan farklı olarak “niyetin” ön plana çıktığı bir durumun ifadesidir. Kentkırımı gerçekleştirilen saldırıların hedefi yalnızca kent halkının yaşamının zorlaştırılması ve bu şekilde kentin ele geçirilmesi değil mekânların ve doğanın da tahrip edilmesi suretiyle kentsel hafızanın aşındırılması hatta yok edilmesidir. Bunun nihai amacı ise geçmiş ve gelecek kuşaklar arasındaki bağların koparılma istenmesidir.

Geçmişten bugüne değin dünyada çok sayıda kentkırım olayına tanıklık edilmiştir. Suriye, Filistin, Irak gibi ülkelerdeki yıkımlar ve hâlen devam eden Rusya-Ukrayna savaşında yaşananlar, insanlık bilimsel olarak ne kadar yol kat etse de savaşlarda vahşetin ve insanlık dışı uygulamaların yaşanmaya devam ettiğini ve edeceğini gözler önüne sermektedir. Literatürde Bosna Hersek örneğinden hareketle kaleme alınan Filistin, Lübnan ve Suriye'deki kentkırımı ilişkin sınırlı sayıda çalışma (bkz. Fregonese, 2009; Hariri, 2020; Marks, 2016; Ramadan, 2009) olduğu görülmektedir. Buna karşın kavrama olan ilginin her geçen gün arttığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Alandaki çalışmaların birçoğunda somut olaylar üzerinden yaşananlar analiz edilmektedir. Söz gelimi Suriye'de 2017 yılında Şam'da başlatılan kuşatmada birçok dinî ve tarihî yapının yıkılması kentkırım olarak nitelendirilirken (Demir, 2017), Filistin'de 1967'den beri süregelen tarihî Nablus Kenti, Beytül Ahim, Batı Şeria ve Gazze'de yapılan tahribatların kentkırım olarak değerlendirildiği (Karasu, 2008) görülmektedir. Azerbaycan'ın işgalden 2020 yılında kurtarılan ve ülkenin kültür ve sanat merkezi olarak tanınan Şuşa'da yaşanan yıkım da “Türksüz Ermenistan” idealinin

1 Kavrama ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Kalkavan-Taslaman, 2011.

bir sonucu olarak yorumlanmakta ve burada kentkırım yapıldığı belirtilmektedir (Sipahi & Özsoy, 2017).

Her ne kadar kentkırım savaş tarihi kadar eskiye dayansa da kavramın bilimsel metinlerde dile getirilişi Bosna Hersek'te 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaş sırasında. Temelinde etnik milliyetçilik bulunan savaş, soykırımlar tarihindeki yerini almış aynı zamanda kentkırım kavramı açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Bilindiği üzere Balkan coğrafyası çok kültürlü bir yapıya sahip, farklı ırksal ve dinsel mensubiyeti olan halkların yaşadığı bir alandır. Ne var ki farklılıkların bir aradalığının getirdiği kültürel zenginlik ve hoşgörü ortamı zaman zaman bozulmakta, ayrılıkçı ve dışlayıcı söylemlerle yönlendirilmek suretiyle halklar arasına nifak tohumları ekilmektedir. Bosna Hersek'te yaşananlar da 20. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ortasında büyük bir insani dramın yaşandığı, birçok suçun bir arada işlendiği, insanlık adına kara bir leke olarak tarihteki yerini almıştır. Özellikle Türklerle özdeşleştirilen Müslüman Boşnaklara yönelik saldırılar zamanla etnik temizliğe ve soykırıma dönüşmüştür. Bu süreçten kentler de payına düşeni fazlasıyla almış, Saraybosna, Mostar, Srebrenitsa gibi kentlerde soykırımın bir uzantısı olarak kentkırım da yaşanmıştır. Ülkenin dört bir yanında ortaya çıkarılan toplu mezarlar, tahrip edilmiş evler, camiler, kütüphane, köprü ve benzeri kamusal alanlar, yaşananların somut göstergeleridir. Savaş sırasında yaşananların unutulması istenmediğinden yıkımın izleri birçok yerde silinmemiştir ve bu izlere ülkenin dört bir yanında rastlamak olanaklıdır. Bu nedenle üzerinden zaman geçse de görsel unsurların varlığı yapımcıların Balkan coğrafyasına ve yaşanan olaylara ilgisini sıcak tutmaktadır.

Bosna Hersek savaşında yaşananların kentkırım olarak nitelendirilmesi ile kavram popülerlik kazansa da doğrudan konuyu odağına alan yazılı ve görsel yapıtların sınırlı sayıda olduğunu ifade etmek gerekir. Konuya kamuoyunun dikkatinin çekilmesi noktasında kritik bir işlevi olan belgesel filmler, eriştikleri kitlenin büyüklüğü, içerdikleri görsel unsurlar, konuyu ele alış biçimleri ve yansıttıkları bakış açılarıyla dikkat çekmektedir. Savaş yıllarından itibaren Bosna Hersek ile ilgili çok sayıda belgesel film çekilmiş ve yaşananlar farklı yönleri ile izleyiciyle buluşturulmuştur. Buna karşın kentkırım kavramının ilk kez kullanıldığı Bosna Hersek Savaşı'nda yaşanan olayların, kavram ekseninde ne ölçüde belgesellere yansıtıldığı ise incelenmesi gereken bir konudur.

Söz konusu gereklilikten hareketle kaleme alınan bu çalışmada, İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanan on iki farklı belgeselde savaşın kentsel boyutlarının ne açıdan, nasıl ve hangi semboller aracılığı ile ele alındığı incelenmektedir. Bunun için çalışmada öncelikle kentkırım kavramı tanımlanarak, Bosna Hersek örneğinde yaşananlar ele alınmıştır. Bu kapsamda çok sayıda bilimsel ve kültürel yapıtın ve Osmanlı dönemi

arşivlerinin yer aldığı, coğrafyanın kültür aktarımında önemli bir işlev gören, Saray Bosna kütüphanesinin bizzat hedef alınarak yakılması ve Hırvatlarla Bosnalıların gündelik yaşamlarını sürdürdükleri ve iki etnik grup arasında birleştirici rolü olan Mostar köprüsünün bombalanması gibi kentkırımın simgesel örnekleri üzerinde durulmuştur.

Yakın tarihte yaşanan bu trajik olayların belgesellerde “kentkırım” olarak yansıtılma ve uluslararası kamuoyunun dikkatine bu bakış açısı ile sunulma durumunu analiz etmeyi amaçlayan çalışmada özellikle belgesellerde yer alan anlatılara odaklanılmaktadır. Bunun için analizi yapılan belgeseller hakkında kısa bilgiler verilmesinin ardından kentkırımı ve kentkırımı çağrıştıran etnik ayrımcılığa ilişkin nitelermelere, kavramlara, görsel ve işitsel imgelere belgesellerde ne sıklıkta ve nasıl yer verildiği ve konunun doğrudan ya da dolaylı olarak bu yapımlarda ne kadar ve nasıl yer bulabildiği irdelenmektedir.

Kentkırım

Savaşlar tarih boyunca çok sayıda kentte yıkımlara neden olmuş, kentler doğrudan hedef alınmış ya da askerî hedefler nedeni ile tahrip edilmiş böylelikle de geri dönüşsüz hasarlar almışlardır. Saldırıları nedeniyle yaşanan insani dramalara sahne olan kentler, kimi zaman soykırımı varan katliamların da mekânı olmaktadır. Bir halkın bir coğrafyadan silinmesine yönelik olarak gerçekleştirilen soykırım faaliyetlerinin bir bölümünün mekânlar üzerinden gerçekleştirilmesi sıkça tanıklık edilen bir durumdur. İbadethaneler, mezarlıklar ve kütüphaneler gibi hafızaya içkin mekânların savaşlarda hedef alınmasının temel nedeni, geçmiş ve gelecek arasındaki bağların koparılması ve bu şekilde nihai hedefe ulaşılmasıdır.

Bu noktada gündeme gelen kentkırım (*urbicide*), soykırım (*genocide*) kavramının mekânsal uzanımını oluşturmaktadır. Kavram; “kente ait olan” anlamındaki “urban” ve “öldürme” anlamına gelen “cide” kavramlarının bileşimi ile oluşturulmuştur. Etimolojik kökenini Latince “urbanus” kavramından alan (Coward, 2002, s. 33) “urban”, “bir kent ya da kasabanın özelliği” anlamında kullanılmaktadır. Kavramın diğer bir anlamı da “kasaba ve kentte var olan maddi koşulların oluşturduğu yaşam koşulları”dır (Karasu, 2008, s. 52). Bu bağlamda “kente ait olanın yok edilmesi” anlamında kullanılan kentkırım (*urbicide*) en yalın biçimde “kente, kent yaşamına ve kentli haklara ilişkin her türlü değere yapılan saldırı” (Keleş & Mengi, 2021, ss. 79-80) olarak tanımlanmaktadır.

Kavramın yazında kullanım zamanına ilişkin olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre Keser (2012, s. 278), kentkırımın ilk defa 1963 yılında Michael Moorcock’un kaleme aldığı *Dead God’s Homecoming* adlı romanında yer aldığını ifade etmektedir.

Batuman'a (2006, s. 22) göre ise kavram ilk kez Marshall Berman tarafından, Bronx'un 1980'lerde yaşadığı yıkımı tarif etmek üzere "kentsellik" ve "soykırım" kelimeleri birleştirilmek suretiyle kullanılmıştır. Bosna Hersek Savaşı'nda yaşanan tahribatı betimlemek üzere mimar Bogdonaviç de kavramı ilk kullananlar arasında sayılmaktadır. Sonraki süreçte Coward (2001, s. 53), doktora tezinde Bosna Hersek Savaşı için kentkırım yapıldığına dair detaylı incelemeler yapmış ve bu incelemeleri (*Mostar'92-Urbicid*)² başlıklı yapıtta okuyucuya aktarmıştır. Türkiye'de ise kavram ilk defa Ruşen Keleş tarafından Cumhuriyet Gazetesi'nin 1 Temmuz 1993 tarihli sayısındaki "Dünya Çevre Günü ve Kentkırım" başlıklı yazısında kullanılmış ve kavram böylelikle Türk diline kazandırılmıştır.

Yazında kentkırımın anlaşılması için farklı birtakım karşılaştırmalardan yararlanılmaktadır. Bunlardan biri "kentkırım" kavramı ile "ikincil zarar" (*collateral damage*) kavramı arasında olmuştur. Karasu (2008, s. 53) "kentkırım" ile "kentsel yıkım"ı ayırt etmekte, bunu yaparken de niyet farklılığına dikkat çekmektedir. Burada ikincil zarar ile kastedilen askerî gereklilik olarak çatışma esnasında kentsel yapının yıkılmasıdır. Yani eğer yıkılan yer doğrudan hedef alınmamış ancak hedefe yakın olduğu için zarar görmüşse buna ikincil zarar denilmektedir. Ne var ki yapılan saldırıda kentin ya da kentsel değerlerin doğrudan hedef alınıp alınmadığının belirlenmesi (niyetin belirlenmesi) çoğu zaman güçtür. Konuya ilişkin olarak Karasu (2008, s. 54); kentkırımla oluşan yıkım ile savaşın neden olduğu yıkımın eylemsel olarak birbirine benzediğini ancak kentkırımın soykırımda olduğu gibi etnik, dinsel ve ırksal öfkeyi içerisinde barındırdığını ifade eder. Ona göre savaş sırasında yaşanan her yıkımın kentkırım olarak yorumlanması, onun önemini azaltacağından söz konusu ayrımın net bir şekilde yapılması önemlidir.

Kente verilen zarar için "bir kenti yok etmek, kenti öldürmek" biçiminde yapılan betimlemeler kentkırıma ilişkindir (Marshall, 2020). Ölüm gibi tamamen yok oluşu çağrıştıran bu tanımlama, kentin yıllardan beri haznesine kattığı soyut ve somut değerlerin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Bunun dışında somut değerler üzerinden yapılan bir kentkırım tanımlaması, kavramın netleştirilmesi açısından ufuk açıcı olacaktır. Bu tanıma göre; "binaların ve kente dair dokuların, kent yaşamı ve kentin bünyesinde bulundurduğu heterojen yapıyı temsil ettiği için yok edilmesi ve ortadan kaldırılması" söz konusudur (Coward, 2001, s. 62). Diğer bir anlatımla, kentin farklılaşmış yapısı, etnik çeşitliliği ya da uyum içinde yaşayan çok kültürlü yapısı hedef alınarak kimi doğal, tarihî ya da kültürel mekânlara yapılan saldırılar da kentkırım kapsamında değerlendirilmektedir (Sipahi & Özsoy, 2017, s. 235).

2 "Urbicide" kavramının Sırp ve Hırvat dillerindeki karşılığıdır.

Kentkırırma ilişkin literatürde sıklıkla anılan Coward, kavramı Bosna Hersek örneği üzerinden analiz etmektedir. Coward, kavramın tanımlanmasında ikincil zarar ve askerî zorunluluk gibi kavramlar ekseninde tartışılan kentsel tahribatın eksik bir yorum olduğunun altını çizmektedir. Ona göre kentsel yıkım bu şekilde olağanlaştırılmakta, kültürel mirasın tahrip edilmesi ve Balkanlaştırma işaretleri gözden kaçırlılmaktadır. Bosna Hersek'teki yıkımların temelinde etnomilliyetçiliğin olduğu gerçeğinin yaşananları yorumlamada akılda tutulması bir zorunluluk olarak belirtilmektedir (Coward, 2004, s. 162). Burada kültür aktarımının önemli bir aracı olan kentsel mekânların tahrip edilmesi ile "karşı tarafa" maddi ve manevi zarar vermenin ötesinde geçmiş, bugünkü ve gelecek kuşaklar arasındaki bağların koparılması amaçlanmaktadır. Köklerinden koparılmış, hafızaları silinmiş ve sayıları azaltılmış halkların asimile edilmesi, sözü edilen Balkanlaştırma politikasının önemli bir aracıdır.

Bosna Hersek'te Kentkırım

Bosna Hersek'teki kentkırımın anlaşılabilmesi için savaşın nasıl ortaya çıktığı ve nasıl geliştiğine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bosna Hersek hükümeti 3 Mart 1992 tarihinde Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ve bu sürecin barışçıl bir şekilde tamamlanabilmesi için bağımsızlık başvurusunda; "komşu devletlerden herhangi birinden toprak talebi olmadığı ve olmayacağı, hiçbir düşmanca propaganda faaliyetine girişilmeyeceği" taahhüdünde bulunmuştur (İzzetbegoviç, 2003, s. 98). Fakat bu taahhütler, Hırvat ve Sırp yönetimleri tarafından yeterli görülmemiştir. Üç hükümetli devlet yönetimi isteği tam bağımsız Bosna Hersek talebi ile çeliştiği için 7-8 Mart'ta Brüksel Senedi görüşmeleri yapılmış ve bölgede kısa bir süre barış ortamı sağlansa da (meşru olmayan) Sırp Meclisi 11 Mart'ta bu senedi reddetmiştir (Dalar, 2008, s. 98).³

Demografik ve siyasal anlaşmazlıkların sonucu olarak 1 Nisan günü Boşnaklar, Sırp lar ve Hırvatlar arasında savaş başlamış ve milis gücü olmayan Boşnaklar açısından savaş büyük kayıplara mal olmuştur. Savaş boyunca (1992-1995) 1,2 milyon Boşnak ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, çok sayıda kişi yaralanmış ve yaklaşık 200 bin Boşnak öldürölmüştür. Bosna Savaşı sırasında yaşanan insanlık dışı eylemlerin simgesi olan ve tarihe soykırım olarak geçen Srebrenitsa katliamında ise 8.372 kişi hayatını kaybetmiştir (Riedlmayer, 2020).

3 Savaştan önce ülke genelinde üç etnik grup üç parti (Müslöman Demokratik Hareket Partisi-SDA, Sırp Demokratik Partisi-SDS ve Hırvat Demokratik Birliği-HDZ) tarafından temsil edilmekte idi. Öte yandan aynı dönemde Bosnalı Müslömanların nüfusunun fazla olması ise Sırp lar için hoşnutsuzluk yaratmakta idi (Dalar, 2008).

Müslüman Boşnaklara yapılan saldırılarda, savaşta galip gelmenin ötesinde bir milletin hatta Avrupa'daki Müslüman varlığının ortadan kaldırılmasının amaçlandığı ifade edilebilir. Yaşanan katliamlar ve yok edilen değerler bunun bir kanıtı niteliğindedir. Bosna'daki saldırılar yalnızca soykırım değil bir milletin geçmişine dair izlerin silinmesi ve geçmişle bağlarının koparılması aynı zamanda kentin Bosnalı Müslümanlar için yaşanmaz hale getirilmesi amacıyla yapılan bir kentkırımdır. Diğer bir ifade ile mimari ve kültürel değerlere saldırılar düzenlenmek suretiyle Boşnakların kentsel ve kültürel hafızaları silinmeye çalışılmış aynı zamanda kamusal alanlar tahrip edilerek gündelik hayatın kısıtlanması hedeflenmiştir.

Savaş öncesindeki Bosna Hersek mimarisi incelendiğinde üç döneme ait yapılar öne çıkmaktadır. Bunlardan ilkini Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait mimari yapılar oluşturmaktadır. Bosna Hersek'in fethinden sonra Osmanlı Devleti tarafından Balkan coğrafyasında dinî ve insani ihtiyaçlar doğrultusunda birçok eser yaptırılmıştır. Saraybosna'daki Osmanlı'nın ilk 15 yılında Türkler tarafından cami, tekke ve misafirhane, hamam, Milijacka Nehri üzerine bir köprü, borularla teçhiz edilmiş bir su sistemi ve kente yeni adı verilen bir saray inşa edilmiştir. Kentin merkezindeki geniş pazar yeri de bu dönemde yapılmıştır.⁴ Bosna Hersek kentlerine yeni değerlerin katıldığı ikinci dönem ise 1883-1914 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dönemine aittir. Bosna Hersek Ulusal Müzesi, Saraybosna Katedrali ve Millî Kütüphane bu dönemde yaptırılan eserlerden bazılarıdır. Üçüncü dönem ise 1945-1984 yılları arasındaki sosyalizm döneminde inşa edilen bazı yapılara ilişkindir. Bosna Hersek kent tarihine etki eden bu üç dönem aynı zamanda kentsel mekân inşa sürecini de oluşturmaktadır (Karo, 2016, s. 146).

Savaş sırasında hedef olan yapıtlar, Bosna Hersek'in tarihindeki bu üç döneme aittir. Özellikle savaş sırasında yıkılan yapıların birçoğunun Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait mimari eserler olduğu görülmektedir. Savaş sonrasında ise bazı yapılar aslına uygun olarak onarılmış ya da yeniden inşa edilmiş olsa da bazı eserler tamamen kaybedilmiştir. Savaş sırasında yok edilen yapıtları ise şu şekilde sıralamak olanaklıdır: 1948 yılında inşa edilen Ustikolina Camii, 1540 yılında inşa edilen Alaca Camii, Saraybosna'da yer alan Gazi Hüsrev ve Ali Paşa Camileri, 5 bin el yazması eserin yer aldığı Şarkiyat Enstitüsü'ne ait kütüphane, yaklaşık 3 milyon kitabın bulunduğu Saraybosna Üniversitesi Kütüphanesi, klasik dönem Osmanlı-Avusturya/Macaristan mimarisinin Avrupa'daki en iyi örneklerinden sayılan Bosna Ulusal Kütüphane Binası, Mostar Köprüsü, 220 bin ciltlik arşive sahip olan Ulusal Müze, Baş Çarşı, 1848 yılında Rönesans tarzı inşa edilen Millî Tiyatro, Bosna- Hersek Tarih Müzesi,

4 Bu dönemde toplam 77 cami, 180 okul, 5 hamam, 23 han, 104 inşa edildiği bilinmektedir.

14. Kış Olimpiyatları Müzesi, Saraybosna Doğu Enstitüsü (Keser, 2012, ss. 283-284; Karasu, 2008, s. 58). Bu yapılarla birlikte yok edilen belgeler, arşivler; Türk ve İslam kültürüne ait eserlerin tapuları, Arapça, Persçe, İbranice ve Slavca 5.263 adet el yazması, Bosna'nın son 500 yıllık tarihini aydınlatacak 7.000 belgelik Osmanlı arşivi, 19. yüzyıl el yazmaları ve bundan başka 200 bin belge, doküman ve mikrofilm olarak sıralanabilir (Keser, 2012, s. 284).

Sözü edilen yıkımdan ancak Millî kütüphane ve üniversite kütüphanesinde yer alan yapıtların yaklaşık onda biri ve katalog kayıtlarının bulunduğu kasetler kurtarılabilmiştir. Yakılan el yazması eserlerin yeri doldurulmaması da gerek Türkiye'den gerek Avrupa'dan birçok ülke, Bosna Hersek tarihine ilişkin çok sayıda yapıtı, Bosna Hersek Millî Kütüphanesine (kopyaları veya asılları) bağışlamışlardır. Türkiye'deki kütüphanelerde yer alan Bosna'ya dair yapıtların listesi çıkarılmış ve bunların kopyaları hazırlanarak Bosna'nın Ulusal Kütüphanesine gönderilmiştir. Bu sayede yok edilmek istenilen Bosna Hersek'in hafızası korunmaya çalışılmıştır (Riedlmayer, 2020, s. 339).

Diğer taraftan, Bosna Hersek halkı da savaşın izlerini kentlerinden silmeyerek, savaşta yaşananların unutulmaması için çaba harcamaktadır. Yine savaşta yapılan katliamları ve yıkımları konu edinen çeşitli belgeseller, filmler ve kitaplar da olayları kayda geçirme ve belleği taze tutma anlamında kullanılan araçlardır.

Bosna Hersek Savaşı'na İlişkin Belgesellerin Analizi

Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Kentkırımı ilişkin çalışmalar, farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından farklı perspektiflerden ele alınmaktadır. Örneğin; kentkırım yazınında öncü isimlerden olan Coward (2002), kentkırım ile kentin heterojen ve çok kültürlü yapısının hedef alınarak kentsel toplumun tektipleştirilmeye çalışıldığına vurgu yapmaktadır. Çalışmaların bazılarında kentkırımın güvenlik için bir yeniden inşa aracı olarak görülmesi de söz konusudur. Irak'ta yaşananlara ilişkin bir çalışmada (Çağlar, 2020), ABD tarafından Bağdat'ta (Sadr Şehri) yapılan kentkırımın hem kültürün tarihsel, ekonomik ve toplumsal yapının yok edilmesi hem de bölgenin bir daha sorun çıkarmayacak biçimde yeniden inşa edilmesi amacıyla gerçekleştirildiğine dikkat çekilmektedir. Benzer biçimde ABD'nin kentlerin terörden arındırılarak güvenli hale getirilmesi amacıyla yıkılmasına yönelik girişimleri de kentkırım olarak nitelenmektedir (Abujidi, 2014). Kimi çalışmalarda da savaştan bağımsız olarak "modernleşme" adı altında yapılan kentsel dönüşüm çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen yıkımlar için de kente karşı işlenen bir suç olarak kentkırım nitelemesinde bulunduğu görülmektedir (Berman, 1996, s. 181).

Kentkırım, soykırım suçunun bir uzantısı olarak değerlendirilmemekte aynı zamanda kente karşı işlenen bir suç olarak da ele alınmaktadır. “Kente karşı suçlardan en ağır olanı” olarak nitelendirilebilecek kentkırımın kavramsal çerçevesinin oluşmasında Bosna Hersek Savaşı önemli bir yere sahiptir. Esasen savaşların büyük bir kısmında kentler zarar görse de kentkırım kavramı Bosna Hersek Savaşı ile özdeşleştirilmektedir. Farklı etnik kimliklerin uyum içinde yaşamının bir sembolü olarak değerlendirilen Mostar Köprüsü’nün hedef alınarak bombalanması olayı, kentkırım literatürünün mihenk taşlarından birini oluşturmaktadır.

Kentkırım, savaşların bir parçası ve soykırımın bir uzantısı olarak ele alan çalışmaların daha çok yaşananları toplumsal, siyasal ve mekânsal bağlamda ele aldığı görülmektedir. Çalışmalarda genellikle konu ile ilgili yazın temel alınarak yıkımlara ilişkin istatistiksel veriler ve envanter bilgileri derlenmek suretiyle betimlemelere gidildiği, toplanan veriler üzerinden temalar oluşturulduğu ve analizlerin de bu temalar ekseninde yapıldığı görülmektedir. Kentkırım ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, konuya ilişkin belgesel yapımlar üzerinden içerik analizi yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kullanılan çarpıcı görsellerle her yaş ve sosyoekonomik düzeyden izleyici kitlesinde etki bırakan belgesellerin, bu kapsamda incelenerek yazına kazandırılması çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır.

Kentkırımın çıkış noktasını oluşturan Bosna Hersek Savaşı’nı konu edinen yazılı ve görsel yapıtlarda ya doğrudan ya da dolaylı olarak kavrama yer verildiği görülmektedir. Bu yapıtlar arasında önemli bir yer tutan savaş belgeselleri, kenttsel yıkıma dikkat çekse de insanı merkeze alan bir yaklaşımla ölen ya da sakat kalan kişi sayısı ya da soykırım gibi konulara daha fazla odaklanmaktadır. Buna karşın savaşlar sırasında çevreye verilen zarar, diğer adıyla ekokırım (*ecocide*) ya da kentkırım üzerinde daha az odaklanılan konular olmaktadır. Bu çalışma, Bosna Hersek Savaşı’nı konu edinen belgesellerde kentkırımın ne ölçüde yer bulabildiğini ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmada Bosna Hersek Savaşı hakkında yapılan belgesellerde kentin savaş sırasında gördüğü yıkımın ne ölçüde yansıtıldığı, bu yıkımın kentkırım olarak filmlerde yer bulup bulmadığı ya da anlatıların içerdiği imge ve sembollerin kentkırım ile ne kadar ve nasıl örtüştürülebileceğine ilişkin bir içerik analizi yapılmıştır. Ayrıca savaşta kentkırım yapıldığını destekleyen verilerin bulunup bulunmadığı da çalışmada değerlendirilmiştir. Söz konusu veriler, belgesellerde kullanılan görseller ve sembollerden oluşmaktadır. Yine belgesellerde dinî, kültürel, etnik yapı ve eserlerin yıkımının Bosna Hersek’i ve savaşın izlerini anlatmada ne derece kullanıldığı ele alınmıştır. Ayrıca savaşta kentkırım yapıldığını destekleyen belgesellerde kullanılan görseller ve sembollerden oluşan verilerin bulunup bulunmadığı da çalışmada değerlendirilmiştir.

Çalışmada objektifliğin sağlanması açısından savaşın her iki tarafının (Sırplar ve Müslümanlar) da bakış açılarını yansıtan belgesellere yer verilmiş olup söz konusu filmler üzerinden bir içerik analizi yapılmıştır. Yerli ve yabancı belgesellerde⁵ yaşananların ele alınışı ve aktarımı noktasında bazı farklılıklar bulunması nedeniyle çalışma kapsamında kategoriler belirlenirken ve değerlendirmelerde bulunulurken 'Yerli' ve 'Yabancı' filmler biçiminde bir sınıflandırmaya gidilmiştir.

Yazılı ve görsel verilerin analiz edilmesi sürecinde ağırlıklı olarak yararlanılan içerik analizi aynı zamanda nitel veri analiz türleri içinde en sık kullanılan yöntemlerden biridir (Özdemir, 2010, s. 335). Bu yöntemle iletilerin belirgin içeriği; nesnel, sistematik, ölçülebilir ve doğrulanabilir şekilde açıklanmaya çalışılır (Fiske, 2003, s. 176; Gökçe, 2001, s. 7; 2006, s. 18). Çalışmanın veri toplama aşamasında ise hem temel veri toplama tekniklerinden hem de bireysel yaşam öyküleri, özgeçmiş incelemeleri, tarihsel analizler, film, video ve fotoğraflar gibi araçlardan yararlanılan destekleyici veri toplama yönteminden (Marshall & Rossman, 1995) yararlanılmıştır. Elde edilen verilerin incelenmesinin ardından veri seti içerisinde yer alan ve araştırma konusu ile ilgisi olduğu düşünülen kavramlar (kentkırım, soykırım, Müslüman, Çetnik gibi) ayıklanmış ve analiz birimleri başlıklandırılarak kategoriler belirlenmiştir. Bu kategoriler arasındaki ilişkiler temel alınarak temalar oluşturulmuştur. Benzerlik içeren verilerin belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirilmesinin ardından örnekleme dâhil edilen belgesel içerikleri tablolaştırılmış ve analiz edilmiştir.

Nitel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan tanımların, yöntemlerin ve testlerin olmayışı, örneklemin sınırlı olması nedeniyle genellemelere gitme güçlüğü ve sosyal bilimcinin kendini değer yargılarından soyutlayarak verileri yorumlama sorunsalı (Karataş, 2015) gibi sosyal bilimlerde nitel araştırmaların sınırlılıklarından bu çalışmanın da payını aldığını ifade etmek olanaklıdır.

Örnekleme

Bosna Hersek Savaşı hakkında dünya genelinde yayınlanan farklı temalara sahip belgeseller incelenmiş, İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanan belgesel filmler içinden seçilenler örnekleme dâhil edilmiştir. Belgesellerin seçiminde kentsel değerlere yer verilme durumu temel alınmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda 1993-2019 yılları arasında çekilen on iki belgesel filmin kota örnekleme yöntemi ile analiz kapsamına dâhil edilmesine karar verilmiştir. Belgesellerden üçü yerli dokuzu yabancı olup yabancı

5 Bu çalışmada 'yerli' belgesel film olarak Türk yapımı olan ve Türkçe olarak yayınlanan belgeseller; 'yabancı' belgesel film olarak da ABD ve çeşitli Avrupa ülkeleri yapımı olan ve İngilizce olarak yayınlanan belgeseller kastedilmektedir.

filmlerin tamamı İngilizce olarak hazırlanmıştır. Yapımlardan yalnızca biri (*Srebrenica A Town Betrayed*) İngilizce ve Sırpça olmak üzere iki dilde çekilmiştir. Analizi yapılan belgesellerin tamamı katılımcı kipi ile çekilmiştir ve bu belgesellerin yedisi savaş, ikisi biyografi, ikisi araştırma ve biri de siyasi içeriklidir. Tablo 1’de araştırmaya dâhil edilen belgeseller, yayınlandıkları yıllara, dillerine ve türlerine göre sıralanmıştır.

Tablo 1.

Bosna Hersek Savaşı ile İlgili Yayınlanan Belgeseller Hakkında Genel Bilgiler

Yayınlandığı Tarih	Belgeselin Adı	Belgeselin Türü	Yayınlandığı Kanal/Dili	Menşei
1993	The Unforgiving	Savaş Belgeseli	İngilizce	Sırbistan
1993	Bill Tribe Story “A Sarajevo”	Biyografi Belgeseli	Channel 4/ İngilizce	İngiltere
2003	Back to Bosnia	Biyografi Belgeseli	1091 Tv/ İngilizce	Bosna- Hersek/ ABD
2003	Riddles of The Dead Savage Evidence	Araştırma Belgeseli	Natgeo/ İngilizce	ABD
2004	Bridge of Mostar	Araştırma Belgeseli	NatGeo/ İngilizce	ABD
2009	Srebrenica A Town Betrayed	Savaş Belgeseli	CNN/İngilizce- Sırpça	ABD
2011	Dünden Yarına: Bosna	Siyasi Belgesel	Kanal A / Türkçe	Türkiye
2012	The Defense of Bosnia	Savaş Belgeseli	İngilizce	Bosna Hersek
2012	The War in Mostar, Bosnia	Savaş Belgeseli	BBC/İngilizce	İngiltere
2016	Kanlı Bayram/ Bosna Hersek	Savaş Belgeseli	TVNET/Türkçe	Türkiye

2018	Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Savaş Belgeseli	DW Documentary/ İngilizce	Almanya
2019	Savaşın İzleri/ Bosna Savaşı (1992-1995)	Savaş Belgeseli	Türkçe	Türkiye

Bosna Hersek Savaşı ile ilgili yayınlanan belgesel filmlerde kullanılan görsellerin ve aktarılan metinlerin analizi; belgesellerde etnik gruplar için kullanılan adlandırma ve imgeler, belgesellerde kullanılan dinî/etnik yapılar ve diğer kentsel kamusal alanlar, belgesellerde kentkırımı ve soykırımı yapılan vurguların incelenmesi biçiminde belirlenen bir sistematik üzerine kurgulanmıştır.

Belgesellerde Etnik Gruplar İçin Kullanılan Adlandırma ve İmgeler

Bosna Hersek geçmişten günümüze kadar birçok medeniyete ve dine ev sahipliği yapmış, topraklarında yüzyıllarca farklı din ve milletten insanı barındırmıştır. Bu farklılık halk tarafından yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilse de aynı zamanda savaşların öncelikli nedenlerinden biri olmuştur. Bundan dolayı Bosna Hersek'te yaşanan etnik ve dinî grupların belgesellerde nasıl adlandırıldığı aslında o grubun hangi değeriyle ön planda tutulduğunu göstermektedir.

Örnekleme oluşturan Türk ve yabancı belgesellerdeki bu farklı adlandırmaların temel nedeni; yabancı belgesellerin kavramlarını Bosna Hersek resmî belgelerine dayandırmalarıdır. Sözü edilen belgelerde Sırp için 'Sırp', 'Bosnalı Sırp' veya 'Çetnikler' nitelemesi yapılırken, Hırvatlar için; 'Hırvatlar', 'Hırvat Hristiyanlar' veya 'Bosnalı Hırvatlar' kavramları kullanılmıştır. Yabancı belgesellerde Bosnalılar için 'Müslümanlar' ya da 'Bosnalı Müslümanlar' kavramı kullanılmış olup, çoğu belgeselde 'Müslüman' nitelemesi yapıldığı görülmektedir. Görüldüğü gibi yabancı belgesellerde ağırlıklı biçimde Sırp ve Hırvatlar etnik mensubiyete göre adlandırılırlarken Bosnalılar daha ziyade dinsel mensubiyetleri üzerinden tanımlanmaktadır. Buna karşın Türk yapımı belgesellerde bu grubu nitelemek üzere dinsel kimlikleri yanında 'Bosnalı' veya 'Boşnak' kavramı kullanılmaktadır. Bunun nedeni ise Türk yapımı belgesellerde Bosnalı Müslümanların İslamiyet'e geçmeden önceki kimliklerine de vurgu yapılmak istenmesidir. Nihayetinde Bosnalı Müslümanlar, İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından ortaya çıkmış bir ulus değil tarihi eskiye dayanan bir medeniyetin mirasçılarıdır.

Balkan coğrafyasının ve onun bir parçası olan Bosna Hersek'in önemli bir özelliği olan çok uluslu yapısına belgeselerde sıklıkla vurgu yapıldığı görülmektedir. Savaş belgeseli olan *The Defence of Bosnia*'da Bosna Hersek'te ortaya çıkan savaşın temelinde çok uluslu yapının bulunduğu şu ifadelerle dikkat çekilmektedir:

Bosna-Hersek'te çok açık bir biçimde felaket olasılığı vardı. Bosna Hersek yüzyıllar boyunca farklı milletlerden ve dinlerden insanların yaşam merkeziydi. Avrupa'da Bosna Hersek, çok uluslu yapısıyla parlamaktadır. Fakat bazı insanlar bu ayırt edici özelliğin anlamlandırılmayacak bir şekilde yok edilmesini istemektedir. Bosnalıların çoğu ise yüzyıllar boyunca inşa edilmiş olan bu hayatı birlikte korumak istemektedir.

Görüldüğü üzere belgeselde ülkenin sahip olduğu farklılıkların, Avrupa için bölgenin önemli bir barış ve kültürel zenginlik kaynağı olmakla birlikte kimi kötü niyetli kesimler için kışkırtma ve çatışmaya zemin olma potansiyelini de bünyesinde barındırdığı ifade edilmektedir.

Ulusal kimliklere dair vurgular belgeselleri yayınlayan ülkelere göre değişkenlik göstermekle birlikte yabancı yapımlarda genel olarak Bosnalı Müslümanlara karşı bir nefret dilinin yansıtıldığı ifade etmek yanlış olmayacaktır. Özellikle Boşnaklar için duvarlara yazılan yazılar ve nefreti dile getirmek için kullanılan sloganlara bir kısım belgeselerde yer verildiği görülmektedir. Belgeselerde yer alan bu imgeler, Balkan coğrafyasında etnik milliyetçiliğin ulaştığı boyutların anlaşılması açısından önemlidir.

Bugünden Yarına: Bosna belgeselinde savaş sırasında yaşanan soykırım ve kentkırımın temelinde yatan etnik düşmanlığın ispatı niteliğinde birçok nefret söyleminin kullanıldığı ve bunların duvarlara slogan olarak yazıldığı aktarılmaktadır. Belgeselde, Sırp askerlerin Bosnalı Müslümanlara olan nefret duygularını şu cümle üzerinden okumak olanaklıdır: "Türklerden intikamımızı aldık." Bu ifade de görüldüğü üzere Balkan coğrafyasında Müslüman olanlar "Türk" olmakla özdeşleştirilmektedir.⁶ Avrupa'daki Müslüman varlığının temelini Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hâkimiyetine dayandıran bu anlayışta Türk düşmanlığı da açık bir biçimde görülmektedir.

Belgeselerde Yer Alan Yapı ve Semboller

Bosna Hersek'te kentkırımın ne ölçüde yaşandığının anlaşılabilmesi için ülke genelinde hedef alınan binaların neler olduğunun ve yıkımın ulaştığı boyutların bilinmesi

6 Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'i fethinin ardından Hristiyanlığın Bogomil mezhebine bağlı Boşnakların İslamiyet'e geçmelerinden dolayı Sırplar tarafından Bosnalı Müslümanlara "Türk" denildiği görülmektedir. Burada kullanılan "Türk" ifadesi esasen hakaret amacıyla kullanılmaktadır.

önemlidir. Savaş sırasında yıkılan yapılara ilişkin envanterin bu konudaki bilgimizi güçlendirecek bir veri kaynağı olmasının dışında ülke genelinde savaşın yapılar üzerinden silinmemiş olan izleri, yapılan kentkırımın somut bir kanıtı durumundadır. Yapılar üzerindeki kurşun delikleri, bombalardan kalan kaldırılmamış enkazlar ve sıkça rastlanan mezarlıklar, savaşın belleklerde yaşatılmasını ve olayların unutulmamasını sağlayan somut göstergelerdir.

Çalışmanın bu bölümünde, kentkırımın en önemli belirleyicilerinden biri olan yapılara ve sembolere olan saldırıların belgesellerde nasıl yer aldığı değerlendirilmektedir. Bu nedenle belgesellerde yer verilen dinî/etnik/kentsel özellikleri olan yapıların neler olduğu ve bunlara nasıl yer verildiğine ilişkin içerik analizi yapılırken filmlerdeki vurgular tek tek ele alınmaktadır. Bunun için öncelikle hangi belgeselde hangi yapılara odaklanıldığına ilişkin tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 2

Bosna Hersek Savaşı Hakkında Yayınlanan Belgesellerde Gösterilen Dinî/Etnik/Kentsel Yapı Semboller

Belgeselin Adı	Dinî/Etnik/Kentsel Değerlere Ait Gösterilen Yapı ve Semboller
The Unforgiving	Kilise
Bill Tribe Story "A Sarajevo"	Aslan Mezarlığı, Ulusal Kütüphane
Back to Bosnia	Gazanfer Ağa Cami, Ferhadija Cami, Haç sembolü
Riddles of The Dead Savage Evidence	Camiler
Bridge of Mostar	Mostar Köprüsü, katedraller ve camiler, çan kulesi ve cami minaresi
Srebrenica A Town Betrayed	Cami minaresi ve çan kulesi, kilise ve cami
The Defense of Bosnia	Cami ve kilise, Meclis binası, Mostar Köprüsü, Çetnik simgesi
The War in Mostar, Bosnia	Mostar Köprüsü
Kanlı Bayram	Cami, Srebrenitsa Toplu Mezarlığı, Çetnik simgesi
Dünden Yarına: Bosna	Cami, Mostar köprüsü

Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Cami minaresi ve kilise çan kulesi
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Ulusal Kütüphane, Mostar Köprüsü, yıkılan camiler, huzurevi ve Ahmici köy camisi

Belgesellerde Yer Alan Dinî/Etnik Yapı ve Semboller

Türk yapımı olan üç belgeselde (Savaşın İzleri/Bosna, Dünden Yarına: Bosna ve Kanlı Bayram) savaş, Boşnakların gözünden anlatıldığından dolayı odaklanılan yapılar Müslümanların ibadethaneleri, mezarlıklar ve Mostar Köprüsü'dür. Bir Osmanlı eseri olan Mostar Köprüsü, Türk yapımı belgesellerde en çok yer alan yapılarıdır.

Yerli yapımların hepsinde en çok yer verilen dinî yapılar ise camilerdir. Camilerin yıkımı Bosna Hersek Savaşı'nda sıklıkla görülen bir durum olduğundan yabancı ve yerli birçok belgeselde camiye yer verilmiştir. Aslında her dine ait ibadethaneler, kutsal mekânlar olarak toplumlar için öncelikli mekânlardır ve korunması gerekir. Toplumu birleştiren, birlik ruhunun inşa edildiği bu mekânlar, savaşlarda da dokunulmazdır ve masum insanlar için birer sığınaktır. Bosna Hersek Savaşı'nda özellikle camilerin hedef alınmasının temel nedenlerinden biri de Balkan coğrafyasında Müslüman varlığının silinmeye çalışılması, Müslüman Boşnakların moral ve motivasyon bakımından çökertilerek örgütlenmelerinin ve direnç göstermelerinin önüne geçilmesidir. Sosyopsikolojik olarak saldırılarda sözü edilen amaçlarla hareket edilmesine karşın camilerin kentlerin en önemli mekânsal unsurları olması ve kentin kimlik özelliklerinin temel taşı olmaları da onları öncelikli hedef haline getirmiştir.

Konuya ilişkin olarak *Savaşın İzleri: Bosna* belgeselinde camiler ve Müslümanların dinsel değerleri açısından önemli olan yapılarla ilgili olarak şu veriler aktarılmış ve yapılan kentkırım istatistiksel olarak kanıtlanmıştır.

... Bu camiye benzer 614 cami, 218 mescit, 69 Kur'an kursu, 14 tekke, 37 türbe ve 405 farklı vakıf eseri yıkıldı.

Türk yapımı belgesel olan *Kanlı Bayram*'ın ilk karelerinde savaşın en zorlu zamanlarının yaşandığı Potaçari Kampı'nın son haline dair görüntüler eşliğinde yaşananlar anlatılmaktadır. Bu belgesel soykırım üzerine yapılan bir çalışma olduğundan daha çok Srebrenitsa'ya odaklanılmıştır. Savaştan en büyük payı alan Srebrenitsa'ya ilişkin şu ifadeler dikkate değerdir:

Mezar taşları bir medeniyetin işaret taşlarıdır. Sadece halkın hafızası değil bir medeniyetin ruhu saklıdır o mezar taşlarında. Mezar taşlarıyla bu toprağı hak etme arasında inanılmaz bir bağ vardır. Srebrenitsa'da dikilen her mezar taşı, oranın tarihine çakılan bir belge gibidir... Dikilen her mezar taşı bu toprakların tapusudur aslında.

Bilindiğı gibi tarihte ilk kentlerin mekânsal unsurlarından biri nekropoller yani mezarlıklardır. Avcı toplayıcı toplumlarda bile ibadethanelerin ve nekropollerin inşa edildiğı ve medeniyetin temellerinin atıldığı görülür. Bir kentte mezarlıklar, kentsel hafızanın önemli yapı taşlarından biridir. Geçmişî hatırlatan, o coğrafyadaki varlığı ve dinî inanışı belgeleyen ve her ne yaşanırsa yaşansın saygı gösterilmesi gereken bu mekânların (özellikle de dinsel semboller taşıyan mezar taşlarının) ne yazık ki birçok katliam sırasında saldırıya uğradığı bilinmektedir. Asimilasyon amacı ile yapılan bu saldırılar, kentkırımın en bariz örnekleri arasındadır (Sipahi & Özsoy, 2017). Bosna Hersek Savaşı'nda mezarlıklara olan saldırılardan ziyade soykırım sonucu toplu katliamlar nedeniyle savaş sonrasında bulunan toplu mezarlara defnedilmiş Bosnalılar için ülke genelinde inşa edilmiş mezarlıklar dikkat çekicidir. Bu bağlamda ülkede sıklıkla rastlanan mezarlıklar, yaşananların hafızalara kazınmasını sağlama ve kentsel kimliğin önemli unsurlarından biri olma işlevini sürdürmektedir.

Srebrenitsa katliamını konu edinen bir başka yapıım olan *Srebrenica a Town Betrayed* belgeselinde; yıkılmış camilere, kiliselere ve Müslümanların çoğunlukla yaşadığı yerlerde keskin nişancılar ve bombalarla tahrip edilen apartman ve evlere dair görüntülere yer verilmektedir. Belgesel filmde Kravica'da yıkılan bir camiye dair yayınlanan görüntülerin ardından tahrip edilen bir kilise de gösterilmekte ve her iki dinin de kutsallarına saldırıldığı ima edilmektedir.

Yine *Bridge of Mostar* belgeselinde her dinden yapının yıkımına dair görüntüler eşliğinde dile getirilen şu ifade, yaşanan kentkırımın somutlaştırılması adına önemlidir:

Dinî mekânlar askerî hedef oluyor. Katoliklerin katedralleri ve Müslümanların camileri ve 170 yıllık Ortodoks kilisesi moloz yığını haline gelmiş.

Riddles of The Dead Savage Evidence ise soykırımı odaklanmakta ve belgeselde Müslümanların dinî yaşantılarından dolayı bir soykırımı maruz kaldığı belirtilirken anlatıları tamamlayıcı semboller olarak cami görsellerine yer verilmektedir.

Yine camilere yapılan saldırıları içeren *Back to Bosnia* belgeselinde geçmişe bir yolculuk yapılmakta, filmin kahramanı Sabina ve ailesi için önem taşıyan mekânlar üzerinden olaylar seyirciye aktarılmaktadır. Bu öyküde özellikle Ferhdija Camii ve Gazenfer Ağa Camii'nin yıkımları hakkında anlatılanlarla bu tür yapıların savaş sırasındaki işlevleri ve insanlar için neler ifade ettiği izleyiciye yansıtılmaktadır. Banja

Luka'da savaş sırasında kullanılan esir kamplarının önünden geçerken Gazanfer Ağa Camiinin olduğu yere ilişkin olarak Emir isimli karakter şu ifadeleri kullanmaktadır:

Banja Luka'daki askerî ofisler bunlar. Kamplardakileri serbest bırakmaya karar verdiler. Hepsî genç, en genci 17 ve en yaşlısı 65 yaşında. Ve çokça hasta da var. Toplamda 105 kişîlerdi. Onları Banja Luka'da bulunan Gazinferija Camii'ne yerleştirdik. (Savaş sırasında yıkılmış olan camiye dair hatırladıklarımı anlatıyor.) Burada yıkıyorlardı, burası odaydı, burada uyuyorlardı ve karşıdaki bu yerde de küçük bir mutfak vardı. Mutfakta masa vardı ve yemeklerini de burada yiyorlardı. Bu gördüğün boş arazide önceden geçekten de bir cami vardı...

Görüldüğü gibi camiler, savaş sırasında sivillerin sığındığı, onların barınağı haline gelmiş olan mekânlardı. Buralarda sivillerin olduğu bilinmesine rağmen gerçekleştirilen saldırıların anlatıcıların hislerini aktarma biçimleri ile örtüştürülmek suretiyle yapılanların altındaki niyeti ortaya koyması bakımından anlamlıdır.

Aynı belgeselde Emir, Ferhadija Camisinin yıkılışını nasıl öğrendiğini ve hangi duyguları hissettiğini ise şu şekilde aktarmaktadır:

Gecenin ortasında bir bomba patladı, kendi kendime dedim ki camilerden biri gidiyor (Bu cümlelerin ardından yıkılan cami görseli girmektedir.). Ve sabah işe yürüyerek gidiyordum. Ben hızlı adımlarla ofise doğru giderken ofisin içine bir kadın girdi. Ardından ben girdim. Şimdi kadının adını hatırlayamıyorum. Ağlıyordu ve dedi ki: "Onların ne yaptığını gördün mü?" ve ben de "Onlar Arnavdija'yı yıktılar, güzel bir camiydi" dedim. Kadın ise "Hayır, Arnavdija değil Ferhadija gitti" dedi. Bunun üzerine kadının ofisten çıkmasını söyledim.

The Unforgiving belgeseli ise savaşı Sırpların gözünden anlatmaktadır. Burada Sırlara karşı işlenen savaş suçlarına yer verilmiştir. Belgeselin içeriği gereği filmde ele alınan ibadethaneler kiliselerdir.

Yabancı belgeseller genel olarak değerlendirildiğinde, savaşın çoğunlukla her iki tarafın (esasen iki farklı din ve üç etnik grubun) perspektifinden gözlemlendiği ve değerlendirildiği görülmektedir. Bu içerikte olan belgesellerde, Hristiyanlara ve Müslümanlara ait değerlerin ve mekânsal unsurların birlikte kullanıldığı görülmektedir. Sadece Sırplar (*The unforgiving ve Srebrenica a Town Betrayed*) tarafından savaşı değerlendiren belgesellerde daha çok kiliseye dair imgeler bulunmaktadır. Belgesellerin ortak noktası ise söz konusu coğrafyadaki çok kültürlü yapıya dikkat çekmeleridir.

Belgesellerde Yer Alan Diğer Kentsel Kamusal Mekânlar ve Semboller

Etnik ve dinî yapı ve sembollerin dışında belgesel filmlerde huzurevi, pazar yeri ve kütüphane binası gibi farklı kentsel kamusal alanlara yapılan ve dünya kamuoyunun

tepkisini çeken saldırıların da konu edildiği görülmektedir. *Savaşın İzleri: Bosna* belgeseli, saldırıya uğrayan birçok yapıya dikkat çekmektedir. Belgeselin ilk dakikalarında gösterilen harabe bina, savaş sırasında zarar gören bir huzurevidir. Huzurevinin uğradığı tahribatı anlatmak için şu sözlere yer verilmiştir: “Bosna’da savaşın izleri kalıcı halde duruyor...” Esasen bu izler, savaşın nasıl akıl dışı bir hal aldığına da göstermesi bakımından anlamlıdır. Toplumun en savunmasız ve korunmaya muhtaç kesimlerinden biri olarak yaşlıların yaşamlarını sürdürdükleri bir yapının gördüğü zarar, sözü edilen akıl dışılığın somut bir yansımasıdır. Daha önce de belirtildiği üzere Bosna Hersek’te savaşın izleri özellikle muhafaza edilmektedir. Bunun nedeni ise savaşı hafızalarda diri tutmaktır. Sadece yapılarla değil sembollerle de bu çaba devam ettirilmektedir. Kaldırımlarda bulunan “Saraybosna Gülü”⁷ simgeleri, anıtlar, mezarlıklar, müzeler ile kent hafızasında savaşın izleri canlılığını korumaktadır.

Belgeselde anlatılan bir diğer bina ise Bosna Ulusal Kütüphanesi’dir. Bilindiği gibi kütüphaneler kültürlerin devamlılığı, aktarımı, zenginleşmesi ve kentlerin hafızasının devam ettirilmesi noktasında en önemli araçlarından biridir ve savaşlar sırasında genellikle hedef alınırlar. Burada amaç, gençlerin ve gelecek kuşakların geçmişleri ile bağlarını ve aidiyet duygularını aşındırmaktır. Bosna Hersek Savaşı’nda da Ulusal Kütüphane aynı duruma maruz bırakılmıştır. Saldırının gerçekleştirildiği gün, Bosna Hersek’in geçmişiyle bağını sağlayacak eserlerin özellikle de kütüphanede yer alan Osmanlı arşivlerinin yanışına tanıklık edilmiştir.

Kütüphane yangınına en somut haliyle yansıtan yapımlardan biri, Bosna-Hersek Savaşı devam ederken çekilen *Bill Tribe Story ‘A Sarajevo’* belgeselidir. Yapıt, içerdiği canlı görüntülerle savaşın yıkımını çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. Bill Tribe yanmış ve harap haldeki kütüphanenin önünde kütüphanenin yanmasıyla ilgili detayları verirken anlattıkları canlı görüntüler ile de desteklenmektedir. Görüntülerde yanan kütüphaneden kitapların kurtarılmaya çalışıldığı sırada kullanılan şu ifadeler dikkate değerdir:

Evet, bu ulusal kütüphane aynı zamanda üniversitenin de kütüphanesidir. El yazması kitaplarla doluydu. Bunlar değerli kitaplardır. Kasıtlı olarak yangın çıkartması için mermiler atılırken bu detay göz ardı edilmektedir. Birtakım insanlar şehre dair kültürel ve kültürel tarihe dair ne varsa kurtarmaya çalıştılar. Oryantal Enstitüsü kaybolmayan eserleri harici belleklere aktarırken yüzlerce yıllık tarihî eserler yok edildi. Saraybosna’ya, Doğu’ya, Türklere ve tanınan geçmişe dair eserler yok edildi.

7 Havan topu patlamasının beton zemin üzerinde bıraktığı izdir.

Bu ifadede görüldüğü gibi Doğu ile önemli bir bağ sağlayan, medeniyete ilişkin önemli bir doküman ve belge kaynağı olan kütüphane, kasıtlı olarak hedef alınmıştır. Fiziksel hedef bu iken saldırının temelinde çok daha derin, çok daha eskiye dayalı bir intikam duygusunun olduğunu ve geleceğin karartılmak istendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda Mostar Köprüsü kadar sembolik bir anlam içeren Ulusal Kütüphane'nin yıkımı, kentkırımın en somut örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Bosna Hersek Savaşı'nda hedef alınan önemli olan kamusal alanlardan biri de pazar yerleridir. Belgeselde pazar yerinin bombalanması hakkında şu ifade aktarılmaktadır: "Aslında savaş kuralları gereği pazar yerleri ve hastaneler gibi yerlerin bombalanmaması gerekiyor..." Bu cümle ile belgesel filmde pazar yerinin doğrudan hedef alındığına dikkat çekilmekte dolaylı olarak adil savaş (*jus in bello*) kuralının çiğnendiğine ve bir savaş suçunun işlendiğine işaret edilmektedir. Bir kentin en önemli kamusal alanlarından biri olan pazar yerinin bombalanması -tıpkı terör eylemlerinde olduğu gibi- masum insanların hedef alınması, yalnız kent halkının ihtiyaçlarının giderilmesinin engellenmesi amacı ile değil insanların korkutularak evlerinden çıkamaz hale getirilmeleri, yaşam enerjilerinin söndürülmesi ve toplumsal dirençlerinin zayıflatılması gibi psikolojik amaçlarla da gerçekleştirilmektedir.

Bosna Hersek Savaşı'nda yaşanan kentkırımın âdeta sembolü olarak nitelendirilen olay, Mostar Köprüsü'nün yıkılmasıdır. Esasen süregelen saldırılara rağmen varlığını koruyan köprü, 1993'teki Hırvatların saldırısı ile tamamen yıkılmıştır. Köprü, Bosnalı Müslümanlar ile Hristiyan Hırvatları ayıran Neretva nehrinin iki kıyısını birleştirmekte ve barış zamanında farklı etnik grupların bir araya getirme işlevini üstlenmekte idi. Bu nedenle köprünün tarihsel bir yapı olmasının dışında işlevsel bir anlamı bulunduğu ifade edilmelidir. Bilindiği gibi savaş sırasında köprü doğrudan hedef alınarak yıkılmış ve bombalama görüntüleri günlerce basında yer almıştı. Köprü, taşıdığı simgesel anlam nedeniyle çok sayıda filme konu olmuştur. Bunlardan biri de *Dünden Yarına: Bosna* belgeselidir. Anılan belgeselde Mostar Köprüsü'nün yıkım görüntüleri verilirken "tarih yağması" nitelemesi yapılmaktadır. Esasen köprünün yıkımının büyük bir anlamı vardı. Belgeselde belirtildiği gibi bir tarihî esere zarar verilmesinin dışında Boşnak ve Hırvatları uzun yıllardan beri bir araya getiren, ortak hafızalarını oluşturan bu yapının yalnız kent açısından değil ülkedeki etnik grupların bir aradalığı açısından da son derece önemli bir simgesel anlamı bulunmakta idi. Diğer bir anlatımla köprüye yapılan saldırı, etnik çeşitliliği ayırıştırılmaya yönelik son derece somut ve propaganda içerikli bir eylemdir. Belgeselde yer alan Bosna Hersek'e ilişkin görsellerin ardından barışın bir anlamda tekrar inşasını sembolize eden, yeniden inşa edilmiş Mostar Köprüsü'ne filmde yer verildiği görülmektedir.

Mostar Köprüsü'nü doğrudan konu edinmiş olan Amerikan yapımı *Bridge of Mostar* belgeselinde ise köprünün, din ve etnik yapı fark etmeksizin herkes için ne kadar önemli olduğu, yapının fiziksel işlevinin yanında önemli bir toplumsal ve kültürel birliktelik yaratma işlevini üstlendiği belgeselde yer alan Bosnalıların şu ifadeleri ile vurgulanmaktadır:

İlk adımlarımızı köprüde atardık, arkadaşlarımızla köprüde buluşurduk. Her akşam her gece buraya gelirdik çünkü insanlar burada çok çabuk kaynaşırdı.

Belgeselde, Mostar Köprüsü'nün savaş sırasında doğrudan hedef alındığı belirtilirken yaşanan olayın bir kentkırım olduğuna ilişkin çıkarımı şu ifade ile yapmak olanaklıdır:

Kasım 1993'de köprü "asıl hedef" haline gelir. Saatler süren bombalama sonunda yıkılır.

Savaş sırasında Mostar kentinde yaşanan sıkıntıları konun edinen diğer bir yapıt olan *The War in Mostar* belgeselinde de köprü, odaklanılan yapılar arasındadır. Belgeselde Mostar kentinde Müslümanların yaşadığı zorluklar anlatılırken köprünün stratejik öneminden bahsedilmektedir. Belgesel bu açıdan Mostar Köprüsü'nü farklı bir bakış açısıyla ele almakta ve insanların çaresizliğini yansıtmaktadır. O dönemde Mostar'da yaşayanların hastane, doktor ve ilaç sıkıntısı gibi sorunları anlatılırken Bosnalı Müslüman bir kişinin sağlığına kavuşmasının ne kadar zor olduğu vurgulanmıştır. Belgesel ekibi içinden bir kameraman ve muhabir, söz konusu güçlüğü deneyimlemek için risk alarak yoğun ateş hattında bulunan ve keskin nişancılar tarafından izlenen Mostar Köprüsü'nden geçmeye çalışmışlardır. Savaşın soğuk yüzünü aktaran bu görüntüler, bir kentin nasıl yaşanmaz hale getirilmek istendiğini ve yapılan kıyımı gözler önüne sermektedir.

Benzer içerikteki diğer bir yapıt olan *The Defence of Bosnia* belgeseli boyunca da kente, kültüre ve inançlara dair yapıların yıkımını gösteren görsellere sıklıkla yer verilmektedir. Mostar Köprüsü bombalanırken ve Mostar'da Müslümanların yaşadığı binalar nişancıların hedefi olurken kayda alınan görüntüler eşliğinde şu ifadeler kullanılmaktadır:

1993 yazının başlarında Mostar'da, insanların yiyecek, ilaç ve mühimmat olmadan, Hersek kısmında iki saldırganın ordu kalıntısı arasında nasıl hayatta kalmayı başardıkları merak ediliyor.

Bu ifadeler, saldırılar nedeni ile açlık, hastalık ve savunmasızlık kısıncasına alınan insanların çaresizliğini ama aynı zamanda dirayetini anlatması bakımından dikkate değerdir.

Belgesellerde Kentkırım ve Soykırım Vurguları

Bosna Hersek Savaşı'nda işlenen suçların bazıları savaş suçlarıdır ve bunlar bireysel suçlardan çok daha büyük ve uzun soluklu etkileri olan kitlesel suçlardır. Üstelik bu suçlar, klasik insan hakları kapsamında ele alınan tarafların dışında gelecek kuşakları da etkilediğinden geri dönülemez tahribatlara neden olmaktadır. Bosna Hersek Savaşı'nda yaşanan savaş suçlarının kapsamı çok geniş olup yaşanan olayların soykırım olarak nitelendirilmesi söz konusudur.

Hukuk alanında soykırım bir savaş suçu olarak kabul edildiğinden sistemde buna karşı ağır cezai müeyyideler düzenlenmiştir. Ne var ki kentkırım için bu durum geçerli değildir. Henüz kavramsal olarak dahi yeterli düzeyde ele alınmayan kentkırımın, hukuksal altyapıya kavuşması zaman alacak gibi gözükmemektedir. Esasen önceleri soykırım niteliğindeki suçlar için de kavramsal tartışmalar yürütülmekteydi. Hatta kimi zaman politikacıların açıklamalarında soykırım kavramı yerine “büyük felaket” gibi kavramları kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Soykırım suç olarak hukuksal düzenlemelere konu olduğundan⁸ ve soykırım yapmakla suçlanan kişi ya da ülkeler açısından büyük hukuksal sorumluluklar doğuracağından kavramın kullanılması meselesi son derece tartışmalıdır. Bundan dolayı Bosna savaşında özellikle Srebrenitsa'da ve Priyedor'da yaşanan soykırımlara karşı “katliam”, “etnik temizlik”, “öldürüldü” gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Soykırım kelimesinin bu kelimelerden farklı bir anlam taşımasından dolayı belgesellerde kullanılması önemlidir.

Aynı zamanda söz konusu savaş sırasında bir kentkırım suçu da işlenmiştir ve bunun temelinde soykırım ile aynı nedenler bulunmaktadır. Fakat kentkırım, yazında bir suç olarak değerlendirilmesine ve kente yapılanlar belgesellerde yer almasına karşın soykırım kelimesi kadar yaygın kullanılmaması nedeni ile filmlerde (Bill Tribe Story “A Sarajevo” hariç) kavrama doğrudan yer verilmediği görülmektedir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere belgesellerin yarısında soykırım kavramı kullanılmış olsa da yalnızca bir belgeselde (Bill Tribe Story ‘A Sarajevo’) kentkırım kavramının yer aldığı görülmektedir. Buna karşın aynı yapımda soykırım kavramı geçmemektedir. Türk yapımı belgesellerin tamamında yaşananlarla ilgili olarak soykırım kavramı kullanılmış olup yabancı yapımların çoğunda kavrama yer verilmemiştir. Bu, yerli yapımların konuyu ele alış biçimindeki farklılığı gözler önüne sermesi bakımından ilginç bir bulgudur.

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Değirmenci, 2007.

Tablo 3.

Bosna Hersek Savaşı Hakkında Yayınlanan Belgesellerde Soykırım ve Kentkırım Kelimelerinin Kullanılma Durumu

Belgeselin Adı	Soykırım	Kentkırım
The Unforgiving	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Bill Tribe Story 'A Sarajevo'	Kullanılmamıştır	Kullanılmıştır
Back to Bosnia	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Riddles of The Dead Savage Evidence	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Bridge of Mostar	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Srebrenica A Town Betrayed	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
The Defense of Bosnia	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
The War in Mostar, Bosnia	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Kanlı Bayram	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Dünden Yarına: Bosna	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır
Bosnia and Herzegovina: An Ethnically Divided Country	Kullanılmamıştır	Kullanılmamıştır
Savaşın İzleri/Bosna Savaşı (1992-1995)	Kullanılmıştır	Kullanılmamıştır.

Belgesellerin içerikleri bağlamında konu ele alındığında; ilk olarak Türk yapımı belgesellerde kentkırımı ve soykırımı yapılan vurgu için konuya ilişkin en önemli yapılardan biri kabul edilen kütüphane saldırısı ile ilgili çekimler incelenmiştir. *Savaşın İzleri/Bosna Savaşı* belgeselinde kütüphanenin yıkılmasına dair “soykırımın ayak sesleri” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca kütüphanenin yakılması ise belgeselde şu şekilde yorumlanmıştır:

Sadece bir savaş değildi bu. Bir kimliğin, bir kültürün yok edilmesi çabasıydı. Bunun göstergelerinden biriydi kütüphane saldırısı.

Görüldüğü gibi bu ifade ile kütüphane saldırısı ulusal kimliğe yönelik bir saldırı olarak nitelendirilmekte ve soykırımdan farklı olarak kimlik ve hafızanın yok edilmesine yönelik bir girişim olduğunun altı çizilmektedir. Etnik temizliğin bir başka boyutunu deklare eden bu yorumu, kentkırımın dolaylı olarak dile getirildiği şekilde yorumlamak olanaklıdır.

Belgeselde yer alan bir başka karede ise birbirine çok yakın bulunan kilise ve camiden sadece caminin minaresinin yıkılmasına ilişkin olarak “bunun neye işaret olduğu” sorgulanmaktadır. Filmde Bosnalı Müslümanlara dair yıkılan diğer kentsel mekânlardan örnekler verilmiş ve yıkımın etnik temizlik amacıyla yapıldığına dikkat çekilmiştir. Yıkımlarda Sırpların kentkırım niyetini gösteren ifadeler ise Ahmici Köy camii imamıyla yapılan röportajda rastlamak olanaklıdır. İmam, yıkılan camilerin minarelerine küfürler yazıldığını, Müslümanlara ait evlerin ve medreselerin yakılıp Hırvatların evlerine dokunulmadığını ifade etmektedir. Belgeselde kentkırım kelimesi kullanılmamışsa da kentin hafızasını oluşturan mekânların yıkımının amacına ve halk üzerinde bıraktığı etkiye dikkat çekilmektedir. Ayrıca Bosna Hersek Savaşı hakkında: “Bir soykırım olarak kabul edilen bu savaş, geride bir insani enkaz bıraktı” ifadesi ile belgeselde soykırım kavramının doğrudan kullanıldığı görülmektedir.

Bir diğer Türk yapımı olan *Dünden Yarına: Bosna* belgeselinde yaşanan soykırımı anlatmak için şu ifadeler kullanılmıştır:

2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın hatırlamak istemeyeceği manzaralar gözler önüne seriliyordu. Bu manzara karşısında tek söz söylenebilirdi, “soykırım”. Sırplar, Avrupa'nın göbeğinde yeniden toplama kampı, toplu mezar ve tarih yağması gibi Avrupalıların unutturmamak istedikleri ayıplı yanlarını tüm dünyaya gösteriyordu.

Belgeselden aktarılan bu alıntıda görüldüğü üzere soykırım kavramı kullanılmış, Batı medeniyetinin önceki yıkımlarına dikkat çekilmiş olmakla birlikte kentkırım kelimesi yerine “tarih yağması” tanımlaması tercih edilmiştir. Belgeselde Srebrenitsa kentine dair görüntüler verilirken kullanılan şu ifadeler ise ilgi çekicidir:

Burası bir hayalet şehir değil her ne kadar öyle görünse de insanların yaşadığı bir yer. Ancak 1995 yılının 11-12 Temmuz günü yaşanan büyük bir katliama tanıklık ettiği için böyle suskun ve utançlı. Her yerde Sırp kasapların kalıntılarını görmek mümkün (bu sözler söylenirken kurşun izlerinin bulunduğu duvarlar ve yıkılıp yakılan binalara dair görüntüler verilmektedir). Tek suçu Müslüman olmak olan 8 bin civarı Boşnak'ın katledildiği yer burası. Burası Srebrenitsa. İnsanlığın öldüğü yer burası.

Bu sözlerle kentkırımın izlerinin görüldüğü dile getirilmekte ve hâlen kurşun izlerinin korunduğu kentin yaşanan trajediyi eşsiz bir biçimde anlatma kabiliyetine değinilmektedir. Yaşananları etnik mensubiyetten ziyade dinsel aidiyetlerle ilişkilendiren bu yorumda soykırım vurgusu da net bir biçimde yapılmaktadır.

Savaş suçlularının yargılanma sürecine yer verilen *Kanlı Bayram* belgeselinde, Lahey'de düzenlenen Adalet Divanı'ndan görüntüler ve konuşmalardan hareketle yaşananların soykırım olduğuna vurgu yapılmaktadır. Adalet Divanı'nda ilk

konuşanlardan olan Slobodan Miloseviç (Eski Sırbistan Devlet Başkanı) savaş sırasında yaşananlar hakkında şunları söylemektedir:

1 Temmuz 1995'te Zvornik'in Müslüman belediye başkanı ile Sareyova'dan Müslüman idareciler ve Sırp ordusunun paralı askerlerinin bir parçası olan temsilciler hazırды. Onların kumandanlığında değil ama Fransız İstihbarat Servisi öncülüğünde Srebrenitsa'nın "temizlenmesi" planlandı.

Momir Nikoliç (Sırp savaş suçlusı) ise verdiği ifade:

Popoviç bana kadın ve çocukların Khalandaj tarafına doğru tahliye edileceğini, askerlik çağındaki erkeklerin bir tarafa ayrılacağını anlattı. Erkekler geçici olarak alıkonulacaktı. Popoviç'e bu insanlara ne olacağını sordum. O da "bütün Boşnak erkeklerinin öldürülmesi" gerektiğini söyledi.

Drajen Erdemoviç (Sırp savaş suçlusı) verdiği ifade:

Ne zaman sınıra bir otobüs gelse grup kumandanı Brono Gojkoviç bize ateşe hazır duruma gelmemizi emrederdi. İki askeri polis, Grono Gojkoviç ve Vlastimir Golijan Srebrenitsa'dan Müslümanların onar onar kurşuna dizilmek üzere getiriyorlardı.

Diğer savaş suçlusı olan Kristo Siniç ise verdiği ifade şunları belirtmektedir:

İnsanlar öldürüldükten sonra vinç geldi. Ölü bedenler önümde kamyonla yüklenmeye başlandı. Sivil Savunma işçileriyle cesetler kamyonla dolduruldu.

Ölümlerin sadece çatışma anında olmadığı bu kan donduran ifadelerden anlaşılmaktadır. Sanık ifadelerinde Müslüman Boşnaklara karşı soykırım suçu işlendiğini açıkça ortaya koyan eylemlerin anlatıldığı görülmektedir. İfadelerde yer aldığı üzere savaş sanıkları, yapılanları doğrudan "temizlik" olarak nitelemekte ve suçlarına farklı etnik gruplardan kişileri ve ülkelerin istihbarat servislerini de bu sözleri ile ortak etmektedir. Diğer taraftan belgesel boyunca Sırp'ların yaptıkları soykırıma dair görsellerin verilmesi de yaşanan trajedinin ayrı bir boyutunu göstermektedir. Bu görüntüler, olaylar sırasında sadece tanıkların değil kameraların da orada olduğu ve yapılanların açıkça gerçekleştirildiğini kanıtlamaktadır.

Türk yapımı belgesellerde soykırım kavramına ve yukarıdaki gibi destekleyici ifadelere sıklıkla yer verilmesine karşın kentkırım kelimesinin doğrudan kullanılmadığı belirlenmiştir. Buna karşın belgesellerde kentte yaşanan tahribat, dinî ve etnik mekânların görüntüleri eşliğinde anlatılmaktadır. Yapılan yıkımların bir kültürün yok edilmesi amacıyla yapıldığı filmlerde dile getirilse de kentkırımdan ziyade soykırım suçu üzerinde durulduğu görülmektedir.

Yabancı yapım belgesellerde, soykırım ve kentkırım kavramlarının kullanım durumu yerli yapımlardan farklıdır. Bu belgesellerde yaşanan kentsel yıkıma dikkat çekilmekte ancak soykırım kavramı çoğunlukla kullanılmamaktadır. Yaşanan kentkırımın en somut örneklerinden bir diğeri olan Mostar Köprüsü ile ilgili bir belgesel olan *Bridge of Mostar*'da köprünün restorasyon sürecini anlatılırken manevi değeri hakkında bilgiler de seyirciye aktarılmaktadır. *Bridge of Mostar* belgeselinin ilk dakikalarında Bosnalılar için Mostar Köprüsü'nün ne kadar önemli olduğunu yansıtmak için yapılan bir röportajdan şu cümleler aktarılmıştır:

Bir cinnet zamanıydı, Tanrı'ya veya kadere inanmayabilirdiniz ama o köprüye inanırdınız. O bizim bir simgemizdi, bir parçamızdı. Bize miras kalan bir şeydi.

Mostar Köprüsü'nün dinî/etnik anlamların üzerinde bir anlam taşıdığını gösteren bu ifade ile köprünün Bosna halkı için kentin ortasında barışı sembolize eden bir yapı olduğu dile getirilmektedir. Hoşgörünün ve birliğin temsili niteliğindeki köprü, kimileri için her Bosnalının kendini bir biçimde özdeşirmiş olduğu simgesel bir yapıdır. Kimileri ise köprüyü İslam Dini'nin sembolü olan hilale benzetmekte ve onun üzerinden betimlemektedir. Arın (1988); "köprü sadece bir mimari eserden daha fazlasıdır. O duruşuyla şehrin ortasında İslam'ın hilalini anımsatmaktadır"⁹ yorumunu yapmaktadır.

Belgeselde Mostar Köprüsü ve ona yapılan saldırının toplumsal barış üzerinde nasıl bir etki yarattığı şu ifadelerle anlatılmaktadır:

Batının doğuyla buluştuğu noktayı pek az yer böyle net bir biçimde betimler. 1992'de Yugoslav savaşında Mostar şehri ateş altındaydı. Bosnalı Müslümanlar şehrin doğusunda, Hırvat Hristiyanlar ise şehrin batısında savaşıyordu. Köprü havaya uçurulduğunda dünya, barış ve birliğin bir simgesi olan köprünün sonsuza dek yok oluşunu dehşet içinde izledi.

Mostar Köprüsü yıkılmadan evvel onun restorasyonunu yapan Şehir Planlamacısı Aamir Pozic, Mostar'da doğmuş büyümüş biri olarak Mostar Köprüsü'nün yıkımının onlar için neyi ifade ettiğini şu cümle ile çarpıcı biçimde dile getirmektedir: "Bu köprü o savaşta ölen bizden biri gibi."

Köprünün Hristiyanlar için geçmişteki anısı hakkında ise belgeselde kentkırımı destekler nitelikte bir yorum içeren, doğruluğu sorgulanması gereken şu bilgi aktarılmaktadır:

9 Suha Arın'ın "Dünya Durdukça (1988)" belgeselinde Mostar Köprüsü'nden bahsedilirken Mostar Köprüsü'nün halk tarafından taşlaşmış bir hilal, gökkuşağı ve kudret kemeri olarak adlandırıldığı söylenmektedir (www.mimarist.tv, Erişim Tarihi: 8.12.2020). Bu isimlendirmeler, etnik gruplar tarafından Mostar Köprüsü'ne farklı anlamlar yüklense dahi halk için değerinin aynı olduğunu göstermektedir.

Fransiskan rahipler için köprü onların büyük acılarının bir sembolüdür. Birçok Fransiskan hâlâ 400 yıl önceki Türk idaresinin altında rahiplerin inançları için idam edildiğine, nehirde boğulduklarına, kör edildiklerine veya yakıldıklarına inanmaktadırlar.

Belgesel boyunca yapılan ibadethanelere ve köprüye olan saldırılar üzerinden tarif edilen kentkırımı ilişkin olarak şu ifadelere yer verildiği görülmektedir:

Dinî mekânlar askerî hedef oluyor. Katoliklerin katedralleri, Müslümanların camileri ve 170 yıllık Ortodoks kilisesi moloz yığını haline gelmiş.

Kasım 1993'de köprü asıl hedef haline gelir. Saatler süren bombalama sonunda yıkılır.

Eski bir mimari harika... ve yıkılışı günümüzdeki etnik düşmanlığın bir sembolü (Mostar Köprüsü için söylenmiştir).

Benzer bir anlatıya *Bridge of Mostar* belgeselinde de rastlamak olanaklıdır. Belgeselde yer alan; "Mostar Köprüsü'nün yıkılışı her zaman etnik kinin bir simgesi olarak görülecektir" ifadesi ile Mostar Köprüsü'nün yıkımının ikincil zarar veya stratejik bir yıkım olarak değil kente ait değerlerin "etnik kin" nedeniyle yıkıldığına dikkat çekilmektedir. Kentkırım kavramı doğrudan kullanılmamışsa da belgeselde kentkırım yapıldığını gösteren karelere yer verilmiştir. Belgeselin teması Mostar Köprüsü olduğundan doğrudan soykırım kavramına yer verilmemiştir.

Bir National Geographic belgeseli olan *Riddles of The Dead Savage Evidence* belgeselinde ise savaşta soykırım yapıldığını ispatlamaya çalışan bir ekibin çalışmaları aktarılmaktadır. Bu belgeselin önemli özelliği, Avrupa tarihinde ilk defa soykırım suçlarının cezalandırılması amacıyla toplu mezarların araştırılmasına yönelik bir çalışma olmasıdır.

Belgeselde BM dedektiflerinin çalışmalarının süreci detayları ile izleyiciye sunulmaktadır. Belgeselde anlatılana göre soykırım suçunun ispatlanabilmesi için toplu mezarlardaki kişilerin teşhis edilmesi gerekmektedir. Bunun nedeni, ölenlerin savaşırken ölen kişiler değil Müslüman oldukları için katledilen insanlar olduklarının belirlenmesi gerekliliğidir. Bu şekilde, yapılan soykırım ispatlanmış olacaktır. Ancak bunun için de hayatını kaybedenlerin ellerinin, kollarının veya gözlerinin bağlı olup olmadığı, öldükten sonra cesetlerin bırakılma şekli gibi birçok detayın değerlendirildiği belgeselde aktarılmaktadır. Ölenlerin üzerinden çıkan minyatür Kur'an gibi eşyalar da birer kanıt olarak dikkate alınmaktadır. Yine belgeselde sadece Müslümanlara değil Sırp'lara da katliam yapıldığına dair iddiaların gerçek olup olmadığı da ele alınmaktadır.

Bu belgeselin teması soykırım olmasından dolayı belgeselde özel olarak kentkırım kavramına yer verilmemiş olup soykırım vurgusu ise şu cümle ile yapılmaktadır:

Dünya bu insanların Müslüman olduklarını, bazılarının iddia ettiği gibi savaşırken ölediklerini, katledildiklerini bilmelidir.

Bosna Hersek Savaşı'nın bir diğer sorunlu boyutunu savaştan kaçıp mülteci konumuna gelen Bosnalıların durumu oluşturmaktadır. Bir biyografi belgeseli olan *Back to Bosnia*'da Sabina Vajraca, Bosna Hersek'e savaş sonrasında dönen ailesinin yaşadıklarını izleyiciye aktarmaktadır. Belgesel, bir mekânın bireyin hafızasındaki yeri ve etnik/dinsel aidiyeti bağlamında mekânların önemini anlaşılması açısından birçok örnek sunmaktadır. Özellikle kolektif mekânlar olarak Gazenfer Ağa Camii ve Ferhadija Camii hakkında anlatılanlar ile Sabina'nın dedesine ait evin ve babasının eski çalışma yeri olan Merhamet'e ait ofis binasına yapılan ziyaretler söz konusu aidiyetin düzeyini göstermektedir.

Prijedor'da araçla seyahat ederken Emir Vajraca (Sabina'nın babası) harap haldeki kırmızı binayı göstererek hikâyesinden bahsetmektedir:

Burada sana söylediğim kırmızı bina var. Bu binaya Sırp askerleri girdi ve buldukları Müslümanları dairelerinin pencerelerinden kollarından bacaklarından tutup fırlattılar. Onların düşerkenki hallerini gördüm.

Prijedor'da yaşanan soykırım hakkında ise Emir Vajraca şu sözleri söylemektedir:

Banja Luka büyük bir şehirdi bu yüzden orada katliam yapmak çok da mümkün değildi. Ancak yapabilecekleri göz korkutma olabilirdi. Fakat Prijedor küçük bir kentti ve burası Müslüman bir şehir olarak bilinmekteydi. Bu yüzden burası temizlenmeliydi. Burada birçok insan öldürüldü ve toplama kampları inşa edildi.

Belgeselde Banja Luka'da bulunan savaş sırasında kullanılan esir kamplarının önünden geçerken Emir şu ifadeleri kullanmaktadır:

Banja Luka'daki askerî ofisler bunlar. Kamplardakileri serbest bırakmaya karar verdiler. Hepsi genç, en genci 17 ve en yaşlısı 65 yaşında. Ve çokça hasta da var. Toplamda 105 kişilerdi. Onları Banja Luka'da bulunan Gazinferija Cami'ne yerleştirdik.

Belgeselde bir başka durak olan Emir'in arkadaşının evine doğru yol alırken yıkılan binaları belirlemek için Sırp askerlerinin Müslümanların yaşadığı yerleri tespit ettiğinden bahsedilmiş ardından da Emir'in arkadaşının savaş sırasında zarar görmüş evi gösterilmiştir. Bu ziyaretin sonrasında Sabina ev sahiplerine: "Bir daha ne zaman Banja Luka'ya dönmeyi düşünüyorsunuz?" diye sorduğunda "Hiçbir zaman" cevabı tereddütsüz biçimde verilmiştir. Sabina'ya bunun nedenini sorduğunda ise şu yanıtı vermektedir: "Çünkü multietnik bir şehir olduğu bilinen Banja Luka'da birkaç ay içerisinde 16 caminin yeryüzünden silindiğini görüyoruz. Ünlü Ferhadija Cami yıkıldı..." Bu ifadeler, kentsel aidiyetini sağlayan unsurlardan biri olan yapıların yıkımının, anılan duygunun yitirilmesindeki rolünü de gözler önüne sermektedir.

Belgeselin birçok yerinde kentkırım kavramı kullanılmasa da konuya atıf yapıldığı görülmektedir. Buna karşın yapımda soykırım kelimesinin yerine “katliam” kelimesinin tercih edildiğini belirtmek gerekir.

The War in Mostar, Bosnia belgeselinde Mostar Köprüsü'nün savaş sırasındaki durumu anlatılmaktadır. Köprü'nün sadece savaş öncesinde iki yakayı birleştirmede aynı zamanda doğu yakasında bulunmayan suyun batı taraftan temini için insanların kullandığı yol olması, Müslümanların çoğunlukta yaşadığı doğu yakasında hastaneler bombalandığından dolayı ağır yaralıların tedavisinin de yapılabilmesi için batı yakasına taşınması gibi önemli işlevleri yerine getirdiğinin altı çizilmektedir. Belgeselin ilk dakikalarından itibaren Mostar Köprüsü görseli verilmekte ve Mostar'ın kent açısından önemi betimlenmektedir.

Nehrin sesi olan Mostar, doğusunda yıkık binalarla çevrili şehrin yanı Müslüman Bosnalı hükümetin kalesi iken diğer taraftan batı kıyısında da önemli bir dayanağı bulunmaktadır. 1500'lerde inşa edildi ve birçok kez vuruldu fakat hâlâ ayakta. Tepedeki Hırvatlar, köprü düştüğünde artık vahşetin hatırlatıcısı olacaklarını biliyorlar. Diğer taraftan bu stratejik bir zafer olurdu. Çünkü yerel bir kameraman tarafından çekilen bu görüntüler cepheye giden bir yol olan köprü'nün bombalarla yıkılmaya çalışırken halini kanıtlamaktadır.

Belgeselde genel itibarıyla savaş sırasında Mostar şehrinin durumu anlatıldığından soykırıma yer verilmemiştir. Fakat yaşanan yıkımın boyutlarını ifade etmek için aşağıdaki ifadeleri kullanılmıştır:

Binalar restore edilebilir fakat her tecavüz, her ölüm ve her yıkım şehri ve bu insanları değiştiriyor.

Mostar eski Yugoslavya'nın en harap şehri.

Mostar'ın ölümü için Bosnalı gençler şarkı söylüyor.

Bir savaş belgeseli olan *The Defence of Bosnia*'da ise Bosna Hersek'te ortaya çıkan savaşın temelinde çok uluslu yapının bulunduğundan şu şekilde bahsedilmektedir:

Bosna Hersek'te felaket ihtimali çok açık bir şekilde vardı. Bosna Hersek yüzyıllar boyunca farklı milletlerden ve dinlerden insanların yaşam merkeziydi. Tek bir ulus ve mezhep dışı bir yapısı bulunan Avrupa'da Bosna Hersek, çok uluslu yapısıyla parlamaktadır. Fakat bazı insanlar bu ayırt edici özelliğin anlamlandırılmayacak bir şekilde yok edilmesini istemektedir. Bosnalıların çoğu ise yüzyıllar boyunca inşa edilmiş olan bu hayatı birlikte korumak istemektedir.

Belgesel boyunca kente, kültüre ve dine ait binaların yıkımını gösteren görsellere yer verilmektedir. Buna yıkılan camiler, Mostar Köprüsü, bombalanan hastaneler, Müslümanların çoğunlukla yaşadığı binalar, bombalanan meclis binası da dâhildir.

Tankların kenti bombalama görüntüleri verilirken yıkım ve bu yıkımın altında yatan ideolojik nedenler şu sözlerle açıklanmaktadır:

Yüzyıllar boyunca Büyük Sırbistan olarak adlandırılan ve ulusal sosyalist programla yönetilen şehir için yeniden inşa planları yapılmaktadır. İnsanların bir kısmının sosyalist sisteme hizmet etmek için çalıştığı ve diğer kısmı için bir zindan olarak gördüğü Büyük Sırbistan hayali için tanklar tarafından şehir yeniden yapılandırılmaktadır.

The Defence of Bosnia belgeselinde aktarılan şu cümleler, savaşta kentsel yaşamın nasıl hedef alındığını göstermektedir:

Bosna Hersek'e yönelik saldırıya kadar savaş tarihinde hiçbir ordunun ana hedefinde hastaneler, okullar, yetimhaneler, camiler, kiliseler, mezarlıklar hatta hiçbir ordu ekmeği için kuyrukta duran erkek, kadın ve çocukları vurduğu görülmemiştir.

Belgeselde kentkırımın yaşandığına dair delil niteliği oluşturacak bu ifadeler kullanılsa ve konuya dair çeşitli görüntülere yer verilse de kavram doğrudan kullanılmamakta bunun yerine yapılan soykırıma dikkat çekilmektedir. Görüldüğü üzere yabancı belgeselerde kentlerin savaş sırasında uğradığı tahribatı gösteren görsellere ve röportajlara sıkça yer verilmiştir fakat kentkırım kavramı yalnızca bir belgeselde (*Bill Tribe Story 'A Sarajevo'*) kullanılmıştır. Yabancı belgesellerin çoğunda soykırım kavramının kullanılmaktan kaçınıldığı, sadece üç belgeselde (*The Riddles of The Dead Savage*, *Srebrenica A Town Betrayed*, *The Defense of Bosnia*) soykırıma yer verildiği gözlemlenmiştir.

Kentkırım kavramının doğrudan kullanıldığı tek belgesel olan *Bill Tribe Story 'A Sarajevo'*'nin başında "Urbicide" başlığı açılmış ve kavramın iki biçimine de değinilmiştir. Bunlardan ilki, savaş sırasında kent tahrip edilerek halkın yaşamının zorlaştırılması, ikincisi ise etnik ve kültürel değerlere ait eserlerin yok edilmesidir. Bilgi aktarımından çok bir günce şeklinde savaşın anlatıldığı belgeselde; anlatıcının kentkırım kelimesini ilk kullanan kişi olduğunu söylediği Eski Belgrad Belediye Başkanı Bogdan Bogdanoviç'in kız kardeşinin mezarını bulmak için geldiği Aslan Mezarlığı'nda sarf ettiği şu sözler ilgi çekicidir:

Mezarların ağaçların yerini aldığı bu yerde 'urbicide' kelimesini icat eden Sırp arkadaşımın kız kardeşinin mezarını bulmaya geldim. Anlatıcı, kentkırımın bir diğer boyutu olan kent yaşamı hale getirilmesini, kente dair görüntüler eşliğinde aktarılan şu ifadeleri kullanmaktadır:

4 Nisan'da yaşanan olaylardan sonra şehirden yüz binlerce insan sürülüyor ve bir milyon insanın yarısı ise bu şehirde sıkışıp kalıyor. Yemek yok, su yok, elektrik yok.

Belgeselde ayrıca Saraybosna hakkında şu detaydan söz edilmektedir: “Sırplar 15 bin yıldır Saraybosna’da yaşamalarına rağmen halk ve devlet tarafından Saraybosna ‘Müslüman’ olarak tanımlanmaktadır.” Saraybosna’nın Müslüman bir kent kimliği ile anılmasının asıl sebebi ise kentteki demografik dağılımdan kaynaklanmaktadır. 1991 yılında yapılan nüfus sayımında Boşnakların nüfusu %50,1 iken Sırpların %30,8 ve Hırvatların ise %15,4 olduğu görülmektedir (Özhazar & Elbinsoy, 2017, s. 32).

Belgeselde yanmış bir apartmanın balkonlarından sarkıtılmış iplerle apartmandan kaçmaya çalışan insanların görüntüleri verilirken Bill Tribe kentte hâlâ hayatın devam ettiğine dair şu çarpıcı cümleleri dile getirmektedir: “Şehir yerle bir edilmiş olabilir fakat o ölmedi. Ben ve kentin insanları mutluyuz. Her şeye rağmen kendimi ve insanları bulmak için kayıt devam ediyor.”

Sonuç

Kente karşı suçların en ağırı olan aynı zamanda bir insanlık suçu olarak değerlendirilen ve kenti, kentsel değerleri ve kentsel hafızayı yok etmeye yönelik saldırıları anlatan bir kavram olarak kentkırımın (Karo, 2016; Sipahi & Özsoy, 2017) Bosna Hersek Savaşı’nda yaşananları anlatmak üzere kullanılmasının (Coward, 2001) ardından geçen yıllarda konuya ilişkin yayınlanan sınırlı sayıdaki akademik çalışmanın yanında belgesel filmler de çekilmiştir. Belgesel filmler, kentkırımın akademik ilgi ile sınırlı kalmaması, daha geniş kitlelere erişilerek kamuoyu duyarlılığının artırılması ve tarihe görsel ve işitsel materyaller aracılığı ile not düşülmesinde yararlanılan önemli araçlardır. Bu noktadan hareketle kaleme alınan bu çalışmada; kentkırımın ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve ortaya çıkan yıkımın etkileri ele alınmış ve konunun belgesel filmlerdeki varlığı ve görünürlüğü farklı kavram ve semboller üzerinden analiz edilmiştir.

Kavramın bir anlamda anavatanı olan Bosna Hersek, yaşadığı talihsiz savaş nedeniyle günümüze değin çok sayıda belgesel filme konu olmuştur. Bu çalışmanın odağı doğrultusunda incelenen belgesellerden on iki tanesi seçilerek içerikleri soykırım ve kentkırım kavramları özelinde irdelenmiştir. Savaş sırasında kent kimliğinin bileşenleri olan çevresel ve kültürel değerlere yönelen saldırılar aracılığı ile yapılmaya çalışılan kırımın boyutları ve bunun belgesellerde nasıl ve ne ölçüde aktarıldığı somut örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede belgesellerde kentkırıma dair unsurlara ne ölçüde yer verildiği ve konunun hangi yönleriyle yansıtıldığına ilişkin çeşitli bulgulara ulaşılmıştır.

Çalışmanın bulgularından ilki, Türk ve yabancı yapımlar belgesellerde konunun ele alınış biçimindeki belirgin farklılıklardır. Belgeseller incelendiğinde yapılan nitelermeler, kullanılan kavramlar ve yansıtılan görüntüler bağlamında görülen

farklılıklar, bulguların yorumlanması noktasında çalışmanın kurgusunu da biçimlendirmiştir.

Bosna Hersek'in çok uluslu yapısının savaşa gidiş sürecinde etkili olmasından ve yaşananların "etnik temizlik" olarak nitelendirilmesinden (Coward, 2001) dolayı etnik kimliklerin (özel olarak da Bosnalı Müslümanların) belgeselerde anlatılma biçimleri göze çarpan bulgular arasındadır. Türk yapımı belgeselerde Bosnalı Müslümanların dinî inançlarının yanında etnik kimliklerinin bulunduğu savunulmaktadır. Yabancı belgeselerde ise etnik ve dinî kimliklerin "Müslüman" nitelemesinde birleştirildiği görülmektedir. Bunun temelinde, resmî nüfus sayımında Bosnalı Müslümanların etnik kimliklerini yasal olarak bildirirlerken "Müslüman" kavramını kullanmalarıdır. Görüldüğü gibi Müslüman, yalnızca inançsal değil etnik mensubiyeti de sembolize eden bir kavram olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmanın ikinci önemli bulgusu, belgeselerde Bosna Hersek'te Müslümanlık ve Hristiyanlığın yüzyıllara varan bir geçmişinin olduğu ve bu inanç farklılıklarının savaşın meydana gelmesi ve yaşanan kentkırımın anlaşılması noktasında öne çıkarılan konulardan biri olduğudur. Diğer bir anlatımla kentkırım, etnik mensubiyet ve dinî inanç üzerine temellendirilen bir nefret duygusu ile beslenmiştir. Bu nedenle savaşta yalnızca gündelik hayatı kesintiye uğratmak amacıyla köprüler, yollar ve köyler zarara uğratılmamış aynı zamanda kütüphane ve ibadethaneler gibi kültürel ve dinî yapılar da hedef alınmıştır (Karo, 2016). Bundan dolayı belgeselerde bu iki dinin işitsel ve görsel imgelerine sıkça yer verilmiştir. Türk yapımı belgeselerde İslami imgelere Hristiyanlık sembollerine oranla daha fazla yer verildiği görülmektedir. Fakat yabancı belgeselerde her iki dinin sembollerinin üst üste veya art arda kullanılması tercih edilmiştir. Türk yapımı belgeselerde İslam inancı ve Balkan coğrafyasının Osmanlı toprağı olma durumu üzerinden "Bosnalı Müslümanlar" yanlısı bir bakış açısı ile konuların ele alındığı ifade edilebilir. Yabancı belgeselerin birçoğunda ise dinsel sembollerin ayırt edilmediği ve her iki dinin bir arada olarak Bosna Hersek'in bütünlüğünün sağlanacağı vurgusunun egemen olduğu görülmektedir.

Kullanılan imgelerin yanında kentsel mekânın belgeselerde ne ölçüde aktarıldığının anlaşılması açısından yapımlarda yer alan dinsel ve etnik yapıların neler olduğu da çalışmada ele alınmıştır. Üç belgesel dışında (The Unforgiving, Bill Tribe Story "A Sarajevo", The War in Mostar, Bosnia) bütün belgeselerde cami görsellerine ve tarihsel değerlere yer verildiği bulgulanmıştır. Bunun yanında yabancı belgeselerde yerli yapımlara göre kiliseye dair daha fazla görsel olduğu tespit edilmiştir. Dinî yapılar haricinde belgeselerde özellikle Mostar Köprüsü'nün savaş esnasında yıkımına dair görseller ve Mostar halkı üzerindeki etkisine yer verilmiştir. Savaşta kütüphanelerin yakılmasına, çarşının bombalanmasına, birçok tarihî binanın tahrip edilmesine karşın

hiçbirinin kentkırımın sembolü kabul edilen Mostar Köprüsü kadar konu edilmediği de görülmektedir. Mostar Köprüsü, simgesel anlamı, yapıldığı Osmanlı döneminden savaşta yıkıldığı ana kadar halkın bir biçimde kendisi ve diğer etnik gruplarla bağ kurduğu bir yapı olmasından dolayı kentkırımın açıklanmasında önemli bir örnek olarak görüldüğü bilinmektedir. Köprünün doğrudan hedef alınmasının yarattığı etki ve taşıdığı anlamın belgesellerdeki yansımalarında kentkırıma yapılan dolaylı ve doğrudan vurguya da çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmanın bir diğer bulgusu da “kentkırım” ve “soykırım” kavramlarının kullanım sıklığı üzerinden belgesellerde kavramlara yapılan vurguya ilişkindir. Belgesellerde yapımların yarısında “soykırım” kavramı kullanılmış olmakla birlikte yalnızca bir belgeselde (Bill Tribe Story “A Sarajevo”) “kentkırım” kavramına yer verildiği görülmüştür. Kentkırım kavramının son yıllarda tartışılan bir kavram olmasından ve henüz hukuksal düzenlemelere konu olmamasından dolayı belgesellerde doğrudan kullanılmamış olduğu sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Ancak belgesellerde yaşanan kentkırıma delil teşkil edecek pek çok olay anlatılmakta ve örneklendirilmektedir. Kent halkının saldırılarla sindirilmeye ve korkutulmaya çalışılmasından yaşamlarının güçleştirilmesine, göçe zorlanmalarından vahşice katledilmelerine, kentsel belleğin yok edilmek istenmesinden kentlerdeki Osmanlı varlığının silinmesine yönelik çabalara değin yapılmaya çalışılan soykırımın bir biçimi olarak kentkırıma farklı imgeler üzerinden belgesellerde yer verildiği görülmektedir.

Ağır bir kentsel hak ihlali olan kentkırım aynı zamanda temel hakların da ihlalini içermekte hatta gelecek kuşakların da haklarının da çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Büyük insani dramları içeren kentkırım büyük ölçüde geri dönüşsüzdür ve onarımı da olanaksızdır. Yenileme ve onarım çabalarının yitirilen maddi ve manevi değerlerin yerine konulması için yeterli olmayacağı açıktır. Bu nedenle kentsel değerlere kasıtlı saldırıların hukuksal bir zemine oturtulması öncelikli konulardan biridir. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi aynı zamanda da kentkırıma karşı önlem alınabilmesi için öncelikli olarak kavrama ilişkin farkındalığın artırılması ve bu konuda kamuoyu oluşturulması son derece önemlidir. İçinden geçtiğimiz savaş sürecinde görüldüğü üzere görsel medya araçları ve belgesel filmler, yazılı araçlardan çok daha fazla ses getirebilmekte ve etki yaratabilmektedir. Kentkırımın nice örneklerinin yaşandığı ve nicelerine de tanıklık edileceği gerçeğinden hareketle konuyu odağına alacak belgesel yapımlara ihtiyaç olduğu belirtilmelidir.

Urbicide Narratives as a Projection of Genocide in Space: A Documentary Film Analysis on the Case of Bosnia and Herzegovina

Esra Banu Sipahi
Rabia Çakar

Genocide as a phenomenon of the extermination of entire populations of national, racial, and religious groups, both biological and cultural, is called a crime against humanity. Genocide is not limited to acts against individuals. Attacks on environmental values and physical spaces also come to the fore as a dimension of genocide. In this context, the term *urbicide* is described as the projection of genocide onto spaces, cities, and their natural and architectural values, not only to harm city dwellers, but also to erase the memory of cities during war.

Urbicide was first used as a term to describe the events that took place during the war in Bosnia and Herzegovina between 1992 & 2015. Many religious and national structures and monuments, in particular the Mostar Bridge, were attacked and destroyed during the war. Many of these structures involved buildings such as mosques, churches, and cemeteries that have symbolic meanings for the people of the city. Some are areas that provide public services such as nursing homes, orphanages, and schools. These attacks can be seen to have two aspects. First, they aimed to frighten and intimidate people in the city, to drive them out of the city's public spaces, and to prevent their access to services. In contrast with this, a policy of deterrence was pursued by attacking structures and artifacts that have moral

@ Prof. Dr., Necmettin Erbakan University. dr.esrasipahi@hotmail.com
Necmettin Erbakan University. rabiabaytoz22@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0001-6277-8027>
<https://orcid.org/0000-0003-3320-9081>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0680
insan & toplum, 2023; 13(1): 159-195.
insanvetoplum.org

Received: 23.12.2021
Revision: 24.01.2022
Accepted: 01.05.2022
Online First: 18.06.2022

value, seeking psychosocial destruction. More importantly, however, these ethnically motivated attacks were intended to destroy a nation's memory by severing the links between the past and the future.

Although the concept of urbicide is not as commonly used as the concept of genocide, its impact is at least as great as that of genocide. Healing the damage to destroyed places and restoring them completely are impossible. For this reason, urbicide not only means the destruction of the community that was subjected to genocide but also of a world heritage. At this point, just as with genocide, increasing the recognition of the concept of urbicide should occur so that it can be legislated as a crime against humanity and also be subjected to severe criminal penalties.

Visual media have great importance in raising awareness of urbicide and drawing the attention of public opinion to this issue. Documentaries have an important function on this point in drawing attention to the experienced realities. To date, many Turkish and foreign documentaries have been made about the war in Bosnia and Herzegovina, with some having referred to the events as genocide. Meanwhile, studies have dealt with urbicide and the related events in a social, political, and spatial context as part of wars and an extension of genocide.

These studies have compiled statistical and inventorial data on the destruction based on the literature, created themes based on the collected data, and conducted analyses along the axis of these themes. When examining studies on urbicide, no study is found to have conducted a content analysis of the subject-related documentaries. The original aspect of this study is thus to analyze and place in the literature the documentaries that have used striking images of urbicide and left an impression on audiences of all ages and different socioeconomic levels in this context. This study was written based on the war in Bosnia and Herzegovina in which the concept of urbicide was used for the first time and evaluates how these documentaries have emphasized the existence and dimensions of urbicide using the method of content analysis. For this purpose, the study scrutinizes 12 English and Turkish documentaries and examines from which angle, how, and through which symbols they addressed the urban dimension of war. The study analyzes the spatial, ethnic, and religious components through the audio and visual images shown in the films and addresses the images and scenes of urbicide and genocide in the documentaries in the context of the frequency with which the terms and associated images were used.

The study first defines the concept of urbicide in this context and discusses the events using the case of Bosnia and Herzegovina. The study also discusses some symbolic examples, such as the library in Sarajevo and Mostar Bridge. The Sarajevo Library is a special place that contains many scientific and cultural valuables as well

as archives from the Ottoman period and also plays an important role in the cultural transfer of geography. Mostar Bridge is a space where Croats and Bosnians live their daily lives and also plays a unifying role between the two ethnic groups.

The study aims to analyze how these tragic events from recent history have been reflected as urbicide in documentary films and to present these events to the international public from this point of view by focusing on the narratives in the documentaries. After providing brief information about the analyzed documentaries, the study examines the descriptions, concepts, and visual and auditory images that refer to genocide, urbicide, and ethnic discrimination and how often they are included in the documentaries.

The study found differences in the Turkish and English documentaries in the way they handled and conveyed the topic. In this sense, the documentaries were evaluated based on the perspectives, similarities, and differences between the Turkish and English productions. For example, Muslim is used as a term in the English productions as a concept that symbolizes not only religious but also ethnic affiliations. Meanwhile, Bosnian Muslims is used as a term in the Turkish documentaries to represent ethnic identity in addition to religious affiliation.

Another important finding is that the documentaries found urbicide to be fed by a sense of hatred based on ethnicity and religious beliefs. For this reason, the documentaries often feature audio and visual documents of these two religions. Islamic images are more prevalent in the Turkish documentaries compared to Christian symbols. Most of the English documentaries emphasized the religious symbology to not stand out and the integrity of Bosnia and Herzegovina to be ensured by the combination of both religions. Apart from the images used in the documentaries, the study has also examined the existence of religious, ethnic, and other urban structures (e.g., libraries, bridges, and other public spaces) in order to understand the dimensions of urbicide in these documentaries.

Although most of the documentaries portrayed urbicide both visually and aurally while transmitting the experiences, the concept of urbicide was found to have been used directly only in one documentary. Meanwhile, the documentaries were found to have used the concept of genocide more frequently. In other words, the concept of genocide was found to occur more frequently in the documentaries compared to urbicide, which is generally not considered an act or crime in itself.

Kaynakça | References

- Abujidi, N. (2014). *Urbicide in Palestine spaces of oppression and resilience*. Routledge.
- Batuman, B. (2006). Kentkırım: Savaş, kent ve mimarlık. *Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni*, 43, 22-23.
- Berman, M. (1996). Falling towers: City life after urbicide. D. Crow (Ed.). *Geography and identity: Living and exploring geopolitics of identity* içinde (ss. 172-192). Maisonneuve Press.
- Coward, M. (2001). *Urbicide and question of community in Bosnia-Herzegovia*. Yayınlanmış doktora tezi. Newcastle University.
- Coward, M. (2002). Community as heterogeneous ensemble: Mostar and multiculturalism. *Alternatives: Global, Local, Political*, 27, 29-66.
- Coward, M. (2004). Urbicide in Bosnia. Cities, war and terrorism: Towards an urban geopolitics. S. Graham (Ed.). *Cities, war and terrorism* içinde (ss. 154-171). Blackwell Publishing.
- Çağlar, M. T. (2020). Kentkırım ve Sadr Şehri'nin mekânsal dönüşümü. *Ulusal Küresele: Popülizm, Demokrasi, Güvenlik Konferansı*. Işık Üniversitesi Yayınları.
- Dalar, M. (2008). Dayton antlaşması ve Bosna-Hersek'in geleceği. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 91-124.
- Değirmenci, O. (2007). Uluslararası ceza mahkemelerinin kararları ışığında mukayeseli hukukta ve Türk hukukunda soykırım suçu. *TBB Dergisi*, 70, 51-111.
- Demir, S. T. (2017). Halep hafızası: Harap şehirde dün, bugün ve yarın. *Ortadoğu*, 78(9), 82-86.
- Demir, Y. K. (2011). Cemaatten ulusa Boşnaklar. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 71-86.
- İzzetbegoviç, A. (2003). *II. Endülüs'e geçit vermeyen adam*. Dergah Ofset.
- Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş* (2. Baskı). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Fregonese, S. (2009). The urbicide of Beirut? Jeopolitics and the built environment in Lebanese civil war (1975-1976). *Political Geography*, 28(5), 309-318.
- Gökçe, O. (2001). *İçerik çözümlemesi, teori-metod-uygulama*. Selçuk Üniversitesi Yaşam ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Gökçe, O. (2006). *İçerik analizi kuramsal ve pratik bilgiler*. Siyasal Kitabevi.
- Hariri, B. (2020) *Urbicide in Syria: The new framework to orchestrate displacement and consolidate exile*. Yayınlanmış doktora tezi. University of London.
- Kalkavan-Taslaman, F. (2011). *Geçmişten günümüze 'haklı savaş' kavramının yorumu*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Karasu, M. A. (2008). Bir kentin ölümü: Kentkırım (Bosna Hersek örneği). *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 3(17), 51-64.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Karo, E. (2016). Kente karşı işlenen suçlar üzerine bir çözümleme: Bosna Hersek örneği. Yayınlanmış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Keleş, R. (1 Temmuz 1993). Dünya çevre günü ve kentkırım. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Keleş, R. & Mengi, A. (2021). *Kent Hukuku*. İmge.
- Keser, U. (2012). Manevi miras katliamı: Bosna-Hersek'te kentkırım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2, 274-298.
- Marks, A. (2016). Detecting urban destruction in Syria: A land-set based approach. *Remote Sensing Applications: Society and Environment*, 4, 30-36.

- Marshall, B. (11 Aralık 2020). *Among the ruins*. <https://newint.org/features/1987/12/05/among> adresinden erişilmiştir.
- Marshall, C. & Rossman, G. B. (1995). *Designing qualitative research* (2. Baskı). SAGE Publications.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal Bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- Özhazar, İ. & Elbinsoy, İ. (2017). *Modern dönem İslam ülkeleri 2*. Tire Kitap.
- Ramadan, A. (2009). Destroying Narh el-Bared: Sovereignty and urbicide in the space of exception. *Political Geography*, 28 (3), 153-163.
- Sipahi, E. B. & Özsoy, B. (2017). Kafkaslarda bir kentkırım örneği olarak Şuşa. *First International Forum of the Caucasus Studies Scholars*. Qafqazşünaslıq İnstitutu.
- Riedlmayer, A. (23 Aralık 2020). Maziyi silmek: Bosna-Hersek'teki kütüphanelerin ve arşivlerin tahribi. *Türk Kütüphaneciliği*, 9(3), 337-341.

Belgeseller | Documentaries

- Bardehle, P. & Frenz, N. (Yönetmen). (2004). *Bridge of Mostar* (Belgesel). A Vidicom Production.
- Demir, G. (Yönetmen). (2011). *Dünden yarına: Bosna* (TV Serisi). A Haber Ajansı.
- Duheric, N. (Yönetmen). (2012). *The defense of Bosnia* (Belgesel). Studio "FLASH" Sarajevo Production.
- Flyum, O. & Hebditch, D. (Yönetmen). (2009). *Srebrenica A town betrayed* (Belgesel). Fenris Film; Tore Buvarp.
- Gordon, C. (Yönetmen). (1993). *The unforgiving* (Belgesel). A Barraclough Carey Production.
- Handrick, D. (Sunan). (2018). *Bosnia and Herzegovina: An ethnically divided country* (Belgesel). MDR Produced.
- Hanson, A. ve Vajraca, S. (Yönetmen). (2003). *Back to Bosnia* (Belgesel). Altemate Plan Roductions, LLC.
- Hoggard, S. (Yönetmen). (2003). *Riddles of The dead savage evidence* (Belgesel). Hoggard Films.
- Jones, G. (Editör). (2012). *The War in Mostar, Bosnia* (Belgesel). BBC News and Current Affairs.
- Rotheroe, D. (Yönetmen). (1993). *Bill tribe story "A Sarajevo"* (Belgesel Film). A Wow Production.
- Seven, A. & Toğrul, M. (Yönetmen). (2016). *Kanlı Bayram/ Bosna Hersek* (Belgesel). TVNET.
- Ünal, D. (Yönetmen). (2019). *Savaşın izleri/ Bosna* (Youtube Serisi). Youtube.